

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
кафедра української мови та прикладної лінгвістики

**ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АРТИКУЛЯЦІЙНИХ БАЗ
УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВ
(експериментально-фонетичне дослідження)**

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «бакалавр»
студентки IV курсу
галузі знань 03 «Гуманітарні науки»,
спеціальності 035 «Філологія»,
спеціалізації 035.01 «Українська мова
та література», ОНП «Українська
філологія та західноєвропейська мова»
Аліни Андріївни СВЕРЕДЮК

Науковий керівник:

к.філол. н., доцент кафедри української
мови та прикладної лінгвістики
Оксана БАС-КОНОНЕНКО

«Допущено до захисту»

Протокол засідання
кафедри української мови та прикладної лінгвістики
протокол №15 від «06» червня 2024 року
завідувач кафедри _____ (підпис)
к.філол.н., доц. **Сергій РІЗНИК**

АНОТАЦІЯ

Дипломна робота на тему «Порівняльна характеристика артикуляційних баз української і російської мов (експериментально-фонетичне дослідження на матеріалі палатограм і рентгенограм)» присвячена дослідженню артикуляційних особливостей звуків української та російської мов з використанням сучасних прийомів експериментально-фонетичного дослідження палатографування та рентгенографування. Робота складається з двох основних розділів.

Мета роботи полягає у з'ясуванні особливостей артикуляційних баз української і французької мов (на матеріалі палатограм і рентгенограм) та створенню практичних рекомендацій щодо навчання звукового ладу цих мов.

У першому розділі розглядаються теоретичні засади опису артикуляційної бази мови, включаючи фонетику як науку про звуки мови, фізичний та анатомо-фізіологічний аспекти вивчення мовного звука. Цей розділ закладає основу для подальшого порівняльного аналізу, надаючи глибокий теоретичний контекст. характеристики

Другий розділ присвячений порівняльній артикуляційних баз української та російської мов. У ньому детально аналізуються відмінності в артикуляції голосних і приголосних звуків обох мов на основі палатограм і рентгенограм. Особлива увага приділяється специфічним артикуляційним властивостям, які впливають на звуковий лад кожної мови.

Ключові слова: фонетика, артикуляційна база, приголосні, голосні, палатографування, рентгенографування.

ABSTRACT

The diploma thesis on the topic "Comparative characteristics of the articulatory bases of the Ukrainian and Russian languages (experimental-phonetic research on the material of palatograms and radiographs)" is devoted to the study of articulatory features of the sounds of the Ukrainian and Russian languages using modern methods of experimental-phonetic research of palatography and radiography. The work consists of two main sections.

The purpose of the work is to clarify the peculiarities of the articulation bases of the Ukrainian and French languages (on the basis of palatograms and radiographs) and to create practical recommendations for teaching the sound system of these languages.

The first chapter examines the theoretical foundations of the description of the articulatory base of language, including phonetics as a science of speech sounds, physical and anatomical-physiological aspects of the study of speech sounds. This chapter lays the groundwork for further comparative analysis by providing a deep theoretical context. characteristics.

The second section is devoted to comparative articulation bases of the Ukrainian and Russian languages. It analyzes in detail the differences in the articulation of vowel and consonant sounds of both languages on the basis of palatograms and radiographs. Special attention is paid to specific articulatory properties that affect the sound system of each language.

Key words: phonetics, articulation base, consonants, vowels, palatography, X-ray imaging.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Артикуляційна база мови: загальна характеристика.....	8
1.1 Поняття про артикуляційну базу.....	8
1.2. Характеристика артикуляційних баз української та російської мов за науковими джерелами.....	13
1.3. Класифікація голосних звуків української та російської мов.	15
1.4. Класифікація приголосних звуків української та російської мов.	18
РОЗДІЛ 2. Зіставний аналіз артикуляційних баз української та російської мов на матеріалі палатограм і схем рентгенограм	24
2.1. Голосні і приголосні української та російської мов у зіставленні артикуляційних характеристик за палатограмами і схемами рентгенограм..	24
2.2. Найтипівіші помилки носіїв російської мови під час вивчення української мови.....	50
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54

ВСТУП

Актуальність дослідження ознак артикуляційної бази української мови в російському мовленні українців зумовлена кількома факторами. По-перше, це питання збереження ідентичності мовного простору в умовах двомовності. Багато українців, які використовують російську мову в повсякденному житті або на роботі, часто зберігають характерні артикуляційні особливості рідної української мови, що впливає на їх вимову та мовну поведінку. По-друге, такі дослідження сприяють глибшому розумінню процесів взаємодії мов та адаптації мовців в багатомовному середовищі. Це, своєю чергою, дозволяє розробити ефективні методи викладання та корекції мовлення для людей, які вивчають іноземну мову або прагнуть зберегти чистоту рідної мови. По-третє, аналіз артикуляційної бази є важливим для фонетичної науки і сприяє розвитку теоретичних підходів до вивчення фонетики та фонології. Результати такого дослідження можуть бути використані в лінгвістичній експертизі, логопедії, методиці викладання мов і в інших галузях, де важливо враховувати фонетичні та артикуляційні особливості мовлення. Усе це робить дослідження ознак артикуляційної бази української мови у порівнянні з російською надзвичайно актуальним та значущим як для теоретичної лінгвістики, так і для практичних застосувань у різних сферах.

Метою дослідження є виявлення та аналіз спільних і відмінних ознак артикуляційних баз української та російської мов, що дозволить зрозуміти особливості двомовності та фонетичної адаптації мовців у багатомовному середовищі. Дослідження спрямоване на розробку ефективних методів викладання та корекції мовлення, а також на збереження мовної ідентичності.

Завдання роботи:

- 1) опрацювати наукову літературу щодо визначення і характеристики поняття артикуляційна база мови;

- 2) описати систему голосних фонем української та російської мов;
- 3) описати артикуляційні характеристики систем голосних української та російської мов;
- 4) описати артикуляційні характеристики систем приголосних української та російської мов;
- 5) описати особливості редукції ненаголошених голосних в українській і російській мовах;
- 6) опис спільних та відмінних рис артикуляційних баз української і російської мов на матеріалі палатограм і рентгенограм;
- 7) напрацювання рекомендацій для викладання

Об'єктом дослідження є мовлення носіїв російської мови, які вивчають українську мову а також питомих носіїв української літературної мови. Особлива увага приділяється носіям української мови, які перебувають у двомовному середовищі та зберігають характерні артикуляційні ознаки рідної мови у своєму російському мовленні.

Предметом дослідження є спільні і відмінні ознаки артикуляційних баз української та російської мов. Це включає фонетичні особливості, такі як вимова голосних і приголосних звуків, інтонація, наголос та інші аспекти, що впливають на мовленнєву поведінку та ідентичність мовців у контексті двомовності.

Матеріал дослідження – фото палатограм і схем рентгенограм із фондів лабораторії експериментальної фонетики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі ознак артикуляційних баз української та російської мов на матеріалі палатограм і схем рентгенограм із фондів лабораторії експериментальної фонетики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

В роботі систематизовано й скласифіковано артикуляційні характеристики, які переносяться з української мови в російське мовлення і навпаки, що є важливим для

розуміння процесів мовної інтерференції та адаптації. Увагу зосереджено на вивченні фонетичних особливостей двомовності, зокрема, через детальний аналіз фонетичних помилок, які роблять носії російської мови при переході на українську і навпаки.

Теоретичне значення роботи полягає у намаганні зрозуміти механізми міжмовної інтерференції, що дозволяє розширити наукові знання про двомовність і фонетичні аспекти мовного контакту.

Практичне значення роботи: результати дослідження можуть бути використані для розробки методик корекції вимови та вдосконалення мовної підготовки при вивченні української і російської мов як іноземних, у корекційних фонетичних курсах двомовних осіб, а також для подальших досліджень у галузі прикладної лінгвістики та соціолінгвістики.

Результати роботи можуть бути використані під час вивчення звукового ладу української та російської мов при викладанні їх як іноземних. Це також важливо для викладачів, логопедів та фахівців з міжкультурної комунікації, які працюють з двомовними особами.

Застосування отриманих знань сприятиме підвищенню якості мовної підготовки, розробці ефективних методик навчання та покращенню комунікативних навичок українців, що вивчають російську мову.

РОЗДІЛ 1. Артикуляційна база мови: загальна характеристика

1.1 Поняття про артикуляційну базу

Звернемо для початку увагу на те, що мова реалізується в мовленні, а мовлення має звукову оболонку (писемне мовлення є вторинним). За допомогою звуків людина може виражати свої думки та висловлюватися. Звуки мають фізичну природу, а тому можуть сприйматися слуховим апаратом людини, що робить можливим саме існування мови. Усі інші (нефонетичні) мовні одиниці виглядають як ідеальні значення. Безпосередньо, без допомоги звуків, вони його неможливо сприйняти (особливо словами). Без звуків неможливо вони не передають ні глибини філософської думки, ні чарівності поетичного образу. (Це те саме стосується наголосу та інтонації.)

Звуки мовлення є мінімальними одиницями мовного ланцюга. звук мови в мові відповідає фонема, яка входить до складу морфеми як мінімальний сегментний компонент. Звуки ми б назвали атомами мовлення, а фонемі - атоми мови.

Під час творення звуків мов робота мовних органів є доволі різноманітною і під час експериментально-фонетичних досліджень (палатографування, кінорентгенографування) можна виділити риси, які відрізняють кожну мову. За визначенням Л. В. Щерби, артикуляційна база характеризується загальним спрямуванням мовних органів при артикулюванні приголосних і голосних конкретної мови. Для опису артикуляційної бази важливу увагу варто звертати на роботу всіх мовних органів, зокрема язика, губ, нижньої щелепи та інших. [3: с. 57].

«Артикуляційні бази мов відрізняються одна від одної неоднаковою активністю різних мовних органів і неоднаковим поєднанням рухів різних мовних органів, тому детальне вивчення роботи артикуляторів дає змогу виділити найтипівіші з мовних рухів» [3: с. 58]

Українська артикуляційна база має свої особливості, які відрізняють її від АБ інших мов, навіть близькоспоріднених. У ній переважають предорсальна і дорсальна форми язика. Для першої характерні плоска або ввігнута спинка язика (рис. 1), а для

дорсальної — заокруглена вигнута вгору спинка з передньою (рис. 2) і задньою (рис. 3) локалізацією.

Урахування форми язика і його локалізації під час артикуляції дозволяє характеризувати звуки універсально, не розмежовуючи їх на голосні та приголосні. Класифікацію за вказаними характеристиками звуків російського мовлення здійснила відомий мовознавець Л. Скалозуб.

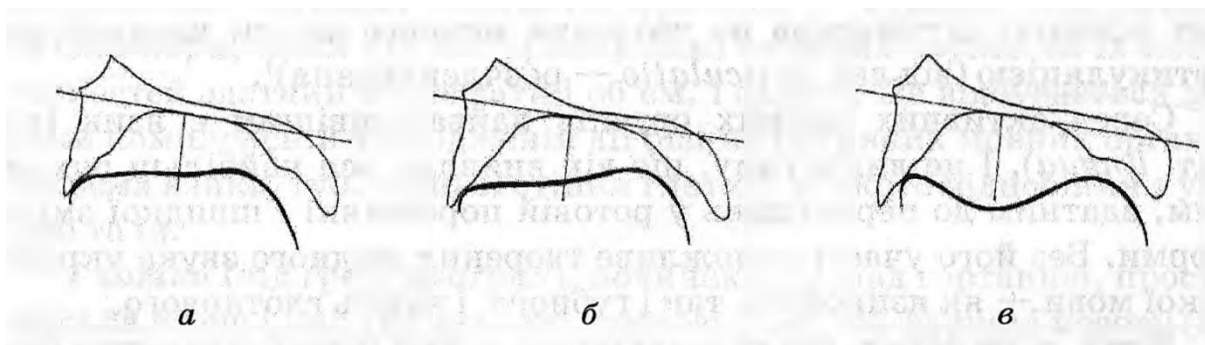

Рис 1.

Предорсальна форма язика: а — плоска спинка язика; б — плоска спинка язика з невеликим підняттям у задній частині; в — спинка язика, увігнута в середній частині з одночасним підняттям кінчика і задньої частини

Передньоязикові приголосні української мови утворюються завдяки взаємодії передньої частини спинки язика з верхніми різцями або альвеолами. Тіло язика при цьому набуває предорсальної форми. (наприклад: [д], [з], [с], [ц] — рис. 1, а). Єдиному середньоязиковому [j] властива дорсальна форма язика з передньою локалізацією (рис. 2, б). Задньоязикові [г], [к], [х] та глотковий (фарингальний) [ґ] мають задню дорсальність. Передня дорсальність також притаманна голосним [і],[и],[е], а задня — [у], [о], [а].

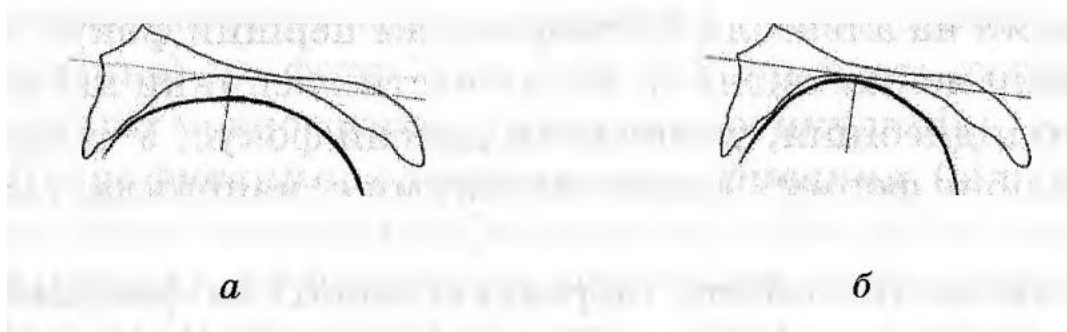

Рис 2.

Дорсальна форма язика

«Найбагатшими в характеристиці місця, кількості фокусів, а також особливостей їх творення є передньоязикові предорсальні приголосні. При вимові цих звуків тіло язика видовжене, простягнуте вперед. Боками язик пружно впирається у малі й великі кутні зуби, а його кінчик, напіврозслаблений, переважно широкий, стає більш напруженим у момент наближення або зімкнення з пасивними мовними органами. Приголосні, фокус творення яких перебуває в зоні верхніх різців (передня частина спинки язика разом з його кінчиком зближені або змикаються з передніми зубами), називаються зубними (див. рис. 1, а, б). Якщо ж при артикуляції кінчик язика спрямований на альвеоли, а спинка язика рівна або ввігнута в середній частині, то такий звук матиме назву альвеолярний, або ясенний» [33: с. 182-183].

У загальному мовознавстві розглядають такі типологічні ознаки і властивості артикуляційної бази будь-якої мови:

1. Артикуляція схожих звуків у різних мовах мають схожі ознаки.

2. У різних мовах неоднакова активність мовних органів. Наприклад, для протиставлення в українській мові твердих і м'яких приголосних використовуємо різні форми язикового тіла – предорсальну і дорсальну задню для твердих і дорсальну передню для м'яких. Такого протиставлення немає в романо-германських мовах, зокрема в німецькій, французькій.

3. «У різних мовах спостерігається неоднакове поєднання рухів різних органів мовлення. У російській мові робота губ обов'язково поєднується із заднім положенням язика, тому лабіалізовані голосні ([o], [y]) є одночасно голосними заднього ряду» [20: с. 312].

«Найчастіше АБ розглядають як специфічні для кожної мови уклади і рухи органів мовлення, інтегральні фонетичні установки» [20: с. 312]. «АБ як особливий вид активності мовленнєвого апарату відображає специфіку фонетичної системи певної мови» [21: с. 38]. Виділяють два основні аспекти АБ:

1) статику – певне фіксоване положення мовних органів безпосередньо перед тим, як починається фонація, такий стан артикуляторів називають артикуляційним укладом (АУ);

2) «динаміку – сукупність звичних для кожної конкретної мови артикуляцій» [23: с. 21-22].

Специфіка АБ зумовлена такими чинниками:

а) «сукупністю звуків, які утворюють фонологічну систему мови; частотністю відтворення звуків у мовленні» [23: с. 21-22];

б) «зосередженістю звуків у певних зонах артикуляції» [23: с. 21];

в) «здатністю мовленнєвого апарату переключатись з одного типу артикуляції на інший» [23: с. 21];

г) «фонологічною системою мови, особливо диференційними ознаками, від яких залежить використання тих чи інших артикуляційних органів у мовленні» [18: 81]. «Артикуляційний уклад, хоча й реалізується безпосередньо в момент вимови, у часі передує мовленню, тобто підтримується мовцем під час пауз» [21: с. 42; 7: с. 32], «він розглядається як режим відпочинку, точка відліку, регулятор розподілу фонаційних зусиль» [23: с. 27] у вимові сегментних одиниць й одночасно “налаштування” на мовлення. Невміння підтримувати органи мовлення у стані, специфічному для АУ певної мови, спричинює появу вимовного акценту.

Артикуляторна типізація, що є основою артикуляційної бази тієї чи іншої мови, до певної міри фонологічна, і це виявляється саме в структурі сегментних явищ. Типи артикуляторних структур складів як цілісностей створюють специфіку мовлення як реалізації певної конкретної мови. Без артикуляторних відмінностей у мовленні (наприклад, українському чи російському) ці мови не могли б упізнаватися як різні, і це доводить, що артикуляторика фонологічна, оскільки існують різні типи структурного об’єднання артикуляторних за природою активностей.

Вивчення артикуляторної динаміки процесу складотворення на матеріалі палатограм складів у поєднанні з аналізом матеріалів тензо і КР дозволяє виявити найголовніші тенденції артикуляторної типізації складів, що лежать в основі артикуляційної бази української мови.

1.2. Характеристика артикуляційних баз української та російської мов за науковими джерелами

Відомості про АБ української мови наводить Л.І.Прокопова, відзначаючи «відносну зосередженість артикуляційних рухів у передній частині ротової порожнини і певну скерованість дії кінчика язика у напрямі до зубів і ясен і разом з тим зауважуючи, що значна кількість приголосних твориться й при зосередженні артикуляційних рухів в інших частинах ротової порожнини – середній і задній» [37: с. 32-34]. Дослідниця вказує на активну роботу губ, яка є характерною для української мови, зауважуючи, що в деяких мовців може бути ненормована АБ.

«Артикуляційному укладу **української мови** властиві такі риси: 1) язик у своїй середньо-передній частині піднятий догори; 2) кінчик язика торкається нижніх зубів – установка на дорсальність; 3) губи злегка округлені й відходять від зубів – установка на лабіалізацію» [37: с. 32-34].

Основні особливості АБ української мови, наведені в спеціальній літературі, охоплюють:

1) відносну зосередженість артикуляційних рухів у передній частині ротової порожнини та певну скерованість дії кінчика язика в напрямі до зубів і ясен;

2) ступінь лабіалізації голосних і приголосних звуків, що полягає у вип'ячуванні губ під час їхньої артикуляції;

3) просуненість наперед вимови голосних (установка на [i] та [и]) під час артикуляції голосних у наголошеній позиції і більшості голосних у ненаголошеній позиції; забарвленість м'яких приголосних на [i], а твердих приголосних – на [и];

4) повнозвучну, нередуковану вимову українських голосних і в наголошених, і в ненаголошених складах;

5) активність кінчика та передньої частини спинки язика під час артикуляції переважної більшості приголосних; дорсально-дентальна артикуляція більшості передньоязикових твердих, м'яких і напівм'яких приголосних, хоча апікальне й какумінальне положення язика при їх творенні також притаманне українській мові;

6) палаталізацію приголосних;

7) легке веляризаційне забарвлення твердих приголосних;

8) відсутність оглушення або часткове оглушення українських дзвінких приголосних у кінці слова.

Особливість артикуляційної бази російської мови полягає в різноманітності чергувань передньоязикових та задньоязикових щілинних приголосних: восход – [ах]. На відміну від української мови в російській глоткових звуків немає. Напруженість губ при вимові приголосних звуків характерна для обох мов.

Серед типових рис артикуляційної бази російської мови можна виділити такі:

- 1) просунутість переважної більшості артикуляцій уперед, у передньо-середню частину ротового резонатора;
- 2) «наявністю двох основних, типових укладів при артикуляції приголосних: укладу «палаталізації», при якому є обов'язковим м'язове зосередження в передньо-середній, рідше (при задньоязикових) – у середній ділянці спинки язика; укладу «непалаталізації», при якому паралельно із звукорозрізнявальною роботою спостерігається опуклість (більш чи менш значна) у задніх ділянках язика. Напружена опуклість передньо-середніх ділянок спинки язика під час палаталізації є таким рухом, що формує фонологічну якість звука;
- 3) чіткість артикуляції кожного приголосного як трифазової єдності, незалежно від його знаходження у слові;
- 4) близькість шумотворчих фокусів в групі язикових звуків.

1.3. Класифікація голосних звуків української та російської мов.

Всі голосні звуки утворюються музикальними тонами, або голосом і «це є наслідком періодичних коливань голосових зв'язок під впливом натиску струменя видихуваного повітря» [33: с. 156].

З огляду на артикуляційні характеристики голосним звукам української мови притаманні такі умови творення: відкритість голосового тракту (відсутність на шляху видихуваного струменя повітря будь-яких перешкод, які могли б стати джерелами шумів); загальна м'язова напруженість мовного апарату.

Система вокалізму сучасної української літературної мови має шість звуків: [a], [o], [y], [e], [и], [і].

Їхніми диференційними ознаками, виведеними з найістотніших артикуляційних характеристик, є такі:

а) місце творення (враховуються рухи язикового тіла у горизонтальній площині - ряди);

б) спосіб творення (вертикальний рух язика - ступінь підняття спинки язика до піднебіння);

в) специфічна активність губного артикулятора (заокруглення губ і випинання – лабіалізація).

За місцем творення голосні поділяються на ряди. Якщо язик простягається уздовж усієї ротової порожнини, сягаючи кінчиком і передньою частиною спинки нижніх різців, то це голосні переднього ряду [і], [и], [e]. Якщо тіло язика відсувається назад, у зону м'якого піднебіння, то це голосні заднього ряду [a], [o] та [y]. Голосних середнього ряду українська мова не має.

<p>Класифікація голосних за підняттям спинки язика до піднебіння (за способом творення)</p>
--

Високе підняття	Високо- середнє підняття	Середнє підняття	Низьке підняття
І, У	И	Е, О	А
Класифікація голосних за місцем підняття спинки язика (за місцем творення)			
Передній ряд	Середній ряд		Задній ряд
І, И, Е	—		У, О, А

За способом творення визначають ступені підняття спинки язика до твердого піднебіння. Високий ступінь підняття мають голосні [i] та [y], високо-середній – [и], середній - [е] та [о], низький – [а].

Артикуляторна класифікація голосних фонем

Підняття	Ряд		
	передній	середній	задній
Високе	І		<У>
Високо-середнє	И		
Середнє	Е		<О>
Низьке			<А>

Інші, супровідні, ознаки визначаються дією інших активних органів мовлення – губ, нижньої щелепи і м'якого піднебіння.

Участь губного артикулятора. Губи випинаючись наперед, надають резонатору видовженої форми (голосні [о] та [у]). При цьому перший з них лабіалізований значно менше, ніж другий. «Звуки, утворені за участю губ, називаються лабіалізованими (огубленими). Якщо губи пасивні, передня частина резонатора буде більш короткою, тому що межею резонатора стають верхні та нижні зуби. Звуки, утворені без участі губ, називаються нелабіалізованими (неогубленими)» [33: с.195]

Класифікація голосних за участю губ в утворенні	
Огублені (лабіалізовані)	Неогублені (нелабіалізовані)
О, У	А, Е, И, І

У російській мові класифікація голосних звуків за ступенем підняття язика в ротовій порожнині є такою:

високе підняття - [и], [ы], [у];

середнє підняття - [э], [о];

нижнє підняття- [а].

При голосних перепон у ротовій порожнині для повітряного струменя, що виходить, немає, але нижня щелепа опускається по-різному, язик змінює своє положення і тому змінюється форма ротової порожнини. Язик може перебувати внизу (нижнє підняття), на середній лінії (середнє підняття), або підніматися високо до піднебіння (високе підняття). Від ступеня розкриття рота та підняття язика залежить звучність голосних. Чим ширше розкритий рот, тим вона більша (голосний нижнього підняття - [а]), середній ступінь звучності (голосні середнього підняття -[э], [о]), мінімальна звучність (голосні високого підняття - [и], [ы], [у]). Звучність голосних впливає на плавність, злитість, виразність мови. Класифікація голосних звуків щодо участі в артикуляції різних частин мови: голосні переднього ряду — [и], [э]; голосні середнього ряду - [ы], [а]; голосні заднього ряду - [у], [о].

1.4. Класифікація приголосних звуків української та російської мов.

Розмежування усіх звуків мови на голосні і приголосні відбувається на основі артикуляційних, акустичних і функціональних властивостей і ознак.

Акустична основа/база приголосних – шум – є результатом специфічних артикуляційних зусиль мовця, спрямованих на створення у мовному апараті перешкоди чи перешкод мовних органів, які стають джерелами потрібних шумів. Щоб утворити якісну шумотвірну перешкоду, активні мовні органи наближаються або вступають у безпосередній контакт з пасивними мовними органами – так утворюються шумотворчі фокуси приголосних.

Отже, приголосні – «це нескладотворчі звуки, утворені на основі голосу і шуму або тільки шуму при повністю або частково закритому мовному апараті. У сучасній українській літературній мові 32 приголосні фонemi.» [34: с.132]

Класифікація приголосних базується на п'яти основних ознаках:

1) співвідношення шуму і голосу (активність чи пасивність голосових зв'язок; 2) місце творення з урахуванням роботи активних і пасивних мовних органів; 3) спосіб творення шуму (врахування типу перешкоди на шляху видихуваного струменя повітря); 4) наявність чи відсутність палаталізації (врахування форми язикового тіла і його наближення до твердого піднебіння); 5) положення м'якого піднебіння.

I. За активним мовним органом уся система консонантизму поділяється на:

1) губні (лабіальні), в межах яких за пасивним мовним органом виокремлюють

а) губно-губні (білабіальні) – українські [п] [б] [м] [в];

б) губно-зубні (лабіодентальні) – [ф] (у російській мові до цієї підгрупи належить і [в]);

2) язикові (лінгвальні):

а) передньоязикові (предорсальні і передні дорсальні, серед яких за пасивним мовним органом маємо підгрупи зубних (наприклад, укр. [т], [д], [з] [с] [ц] та ін.) зубно-альвеолярних [д'] [т'] [н'] [л']) і альвеолярних ([ш], [ж], [ч]).

Класифікація приголосних за місцем творення

Губні		Б, П, В, М, Ф
Язикові	Передньоязикові	Д, Д', Т, Т', З, З', С, С', Д'З, Д'З', Ц, Ц', Д'Ж, Ч, Ж, Ш, Н, Н', Л, Л', Р, Р'
	Середньоязикові	Й
	Задньоязикові	Г, К, Х
Глоткові		Г

б) середньоязикові – наприклад, укр. [j]. За пасивним мовним органом цей звук палатальний, тому що утворюються в результаті зближення опуклої середньої частини спинки язика з твердим (середнім) піднебінням;

в) задньоязикові (велярні) – наприклад, укр. [г], [к], [х], яким притаманна задня дорсальність і наближення або змикання задньої частини спинки язика із заднім (м'яким) піднебінням;

з) глоткові (фарингальні) – наприклад, укр. [г], який продукується у глотковій порожнині завдяки зближенню кореня язика зі стінкою глотки.

II. За способом творення шуму (за характером перешкоди) приголосні поділяють на:

1) зімкнені – повне змикання активного мовного органа з пасивним. Якщо розімкнення різке, то утворюються зімкнено-проривні (наприклад, укр. [б], [д]), якщо поступово, то зімкнено-щілинні, тобто афrikати, від лат. *affricata* – "притерта" (наприклад, укр. [ч], рос. [ц]). До групи зімкнених належать і зімкнено-прохідні, в яких завдяки опущеній увулі створюється паралельний канал для виходу повітря – носовий ([м], [н], [н']).

2) щілинні, чи фрикативні (від лат. *fricare* "терти") – наближення активного органа до пасивного, утворення вузької щілини, крізь яку з більшим чи меншим зусиллям протискається експіраторний повітряний струмінь і внаслідок тертя утворює характерний шум (наприклад, українські [з], [с], [ш], [х]). Залежно від місця проходження струменя повітря виокремлюють щілинні серединні (повітря проходить уздовж лінії симетрії ротової порожнини – наприклад, укр. [в], [с], [х]) і щілинні

бокові, чи латеральні (лат. *lateralis* – "боковий") приголосні (струмінь повітря зісковзує з боків язика – наприклад, укр. [л], [л'] — кінчик язика утворює зімкнення з альвеолами або верхніми зубами, повітряний струмінь йде з обох боків язика, між язиком і щогою).

4) дрижачі, чи вібранти (від лат. *vibrare* – "дрижати") – періодична вібрація активного органа в зімкненні/розімкненні з пасивним (наприклад, рос. та укр. [р]).

Класифікація приголосних за способом творення

Проривні	Б, П, Д, Д', Т, Т', Г, К	
Щілинні	З, З', С, С', Ж, Ш, Г, Х, В, Ф, Й	
Зімкнено-прохідні	Носові	Н, Н', М
	Бокові	Л, Л'
	Дрижачі (вібранти)	Р, Р'
Африкати (злиті)	Д'З, Д'З', Ц, Ц', Д'Ж, Ч	

III. За співвідношенням голосу й шуму (з урахуванням роботи голосових зв'язок) приголосні поділяють на сонорні, в яких голос переважає над шумом (наприклад, укр. [м], [н], [л], [р], [j]), і шумні, в яких домінує шум: дзвінкі (шум переважає над голосом – наприклад, укр. [ж], [г]) і глухі (тільки шум – наприклад, укр. [п], [ц]).

Сонорні (голос+шум)	Р, Л, М, Н, В, Й, Р', Л', Н'	
Шумні	Дзвінкі (шум+голос)	Б, Д, Д', З, З', Д'З, Д'З', Д'Ж, Ж, Г, Г'
	Глухі (шум)	П, Т, Т', С, С', Ц, Ц', Ч, Ш, Х, К, Ф

Приголосні звуки утворюються завдяки перешкодам у ротовій порожнині для повітряного струменя, що виходить з неї. Перешкоду утворюють активні (рухливі) органи, які наближаються або притискаються до різних нерухомих пасивних мовних органів.

Класифікація звуків за участю увули: носові - [м], [м'], [н], [н']; ротові - всі інші.

Якщо увула піднімається і притискається до задньої стінки глотки, закриваючи прохід в носову порожнину, то повітряний струмінь, що виходить, прямує в ротову порожнину і утворюються ротові звуки. Якщо ж увула опущена, то відкриває прохід повітряному струменю в носову порожнину, внаслідок чого утворюються носові звуки.

У російській мові протиставлення дзвінкості-глухості є диференційною ознакою (наприклад: бочки - почки, дачка - тачка). Якщо голосові зв'язки ненапружені і розкриті, то голос не утворюється - так продукуються глухі приголосні. Якщо вони напружені і зімкнуті, то повітряний струмінь, проходячи через них, трансформується у звукову хвилю і так утворюється голос, а відповідно - голосні, сонорні, дзвінкі приголосні). Більшість звуків української і російської мов вимовляється за участю голосу.

Класифікація приголосних звуків за способом творення: зімкнено-проривні [п], [п'], [б], [б'], [т], [т'], [д], [д'], [к], [к'], [г], [г']; зімкнено-прохідні [м], [м'], [н], [н'], [л], [л']; щілинні (фрикативні) [ф], [ф'], [в], [в'], [с], [с'], [з], [з'], [ш], [ж], N, Ш. М, [х']; зімкнено-щілинні (африкати) [ц], [ч]; тремтячі (вібранти) [р], [р '].

Зімкнено-проривні звуки — органи апарату артикуляції утворюють зімкнення, а потім це зімкнення з шумом вибухає повітряним струменем, що виходить з рота:

[п], [п'], [б], [б'] - зімкнення утворюють губи;

[т], [т'], [д], [д'] - передня частина спинки язика утворює зімкнення з верхніми зубами або альвеолами;

[к], [г], - задня частина спинки язика утворює зімкнення з м'яким піднебінням або заднім краєм твердого піднебіння.

Зімкнено-прохідні звуки [м], [м'], [н], [н']— органи мовлення утворюють зімкнення, але вихід повітря через носову порожнину забезпечує опущена увула;

- зімкнення утворюють губи, повітряний струмінь йде через ніс;

- передня частина спинки язика утворює зімкнення з верхніми зубами або альвеолами, повітряний струмінь йде через ніс;

Щілинні звуки (фрикативні, від латинського *fricare* "терти"): [ф], [ф'], [в], [в'], [с], [с'], [з], [з'], [ш], [ж], [х], [х'], [й]— мовні органи зближуються між собою, утворюючи щілину, в яку протискається експіраторний струмінь повітря.

«[ф], [ф'], [в], [в'] - нижня губа утворює щілину з верхніми зубами;

[с], [с'], [з], [з'] - передня частина спинки язика утворює щілину з верхніми зубами і яснами - м'якими тканинами, що покривають альвеолярний (луночковий) край щелепи від шийок зубів і переходять у слизову оболонку піднебіння»[1: с.205];

«[ш], [ж], [шч]- піднятий широкий кінчик мови утворює щілину з альвеолами або твердим піднебінням. Може бути правильне звучання шиплячих звуків при їх нижній артикуляції (кінчик язика знаходиться за нижніми зубами, а щілина утворюється передньою частиною спинки язика з альвеолами або твердим піднебінням)[1: с.206];

[х], [х'] - задня частина спинки язика утворює щілину з м'яким піднебінням;

[й] - середня частина спинки язика утворює щілину з твердим піднебінням.

Зімкнено-щілинні звуки (африкати) — органи апарату артикуляції замикаються, але зімкнення не вибухає, а переходить у щілину, тобто це згодні зі складною артикуляцією, що мають зімкнений початок і щілинний кінець, причому перехід від однієї артикуляції до іншої відбувається непомітно:

[ц] - передня частина спинки язика при опущеному кінчику язика спочатку утворює зімкнення з верхніми зубами, яка поступово переходить у щілину між ними;

[ч] - кінчик язика разом з передньою частиною спинки язика утворює зімкнення з альвеолами, що поступово переходить у щілину між ними.

Дрижачі звуки (вібранти, від латинського *vibrans, vibrantis* «тремтячий», «коливання») — кінчик язика піднятий вгору і ритмічно коливається (вібрує) в повітряному струмені, що проходить.

Найбільша кількість приголосних звуків у російській за способом творення - щілинні, при яких рухомі органи апарату артикуляції, наближаючись до нерухомих, утворюють щілини.

Приголосні звуки утворюються завдяки створенню перешкоди у ротовій порожнині. Є п'ять основних видів перешкод (зімкнення, що вибухає повітряним струменем; зімкнення з одночасним проходом повітря; щілина, в яку проходить повітряний струмінь; зімкнення, що переходить у щілину; перешкода, утворена вібруючим під натиском повітряного струменя напруженим кінчиком язика). Найбільша кількість приголосних звуків у російській за способом творення - щілинні, при яких рухомі органи апарату артикуляції, наближаючись до нерухомих, утворюють щілину.

За місцем творення:

губно-губні: [п], [п'], [б], [б'], [м], [м'];

губно-зубні: [ф], [ф'], [в], [в'];

передньоязикові: [т], [д], [н], [л], [л'], [р], [р'], [ш], [ж], [щ], [ч];

середньоязикові: [ј];

задньоязикові: [к], [к'], [г], [г'], [х], [х'].

Місце творення визначається рухомими органами (язиком або губами), які утворюють перешкоду для повітряного струменя, що виходить.

РОЗДІЛ 2. Зіставний аналіз артикуляційних баз української та російської мов на матеріалі палатограм і схем рентгенограм

2.1. Голосні і приголосні української та російської мов у зіставленні артикуляційних характеристик за палатограмами і схемами рентгенограм

Г о л о с н и й [а]. На рис. 3, відтворено у вигляді схеми положення мовних органів у профіль. Голосний української мови [а] найбільш відкритий з усіх голосних. Найширше повинна бути розкрита при вимові ротова порожнина. Під час вимови спинка язика піднята найнижче. «Язикове тіло при цьому помітно відтягнене назад — до стінки глотки. Спинка язика в задній частині мінімально піднята вгору. Губи у творенні [а] активної участі не беруть. Вони утворюють найбільший отвір, притиснені до зубів, не випинаються наперед і не розтягнені на боки. М'яке піднебіння утворює зімкнення із задньою стінкою глотки й тим самим закриває прохід у носову порожнину. Таким чином можна зробити висновок, що звук [а] — нелабіалізований голосний заднього ряду, низького підняття» [40: с.51].

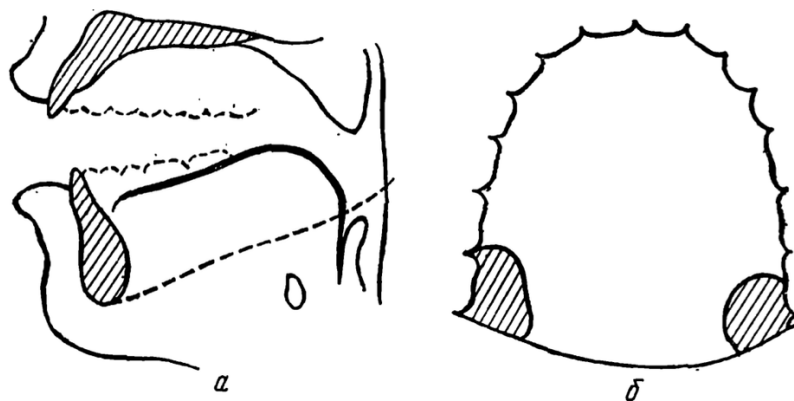

Рис 3. Схеми рентгенограми а та палатограми б голосного [а]

У російській мові звук [а] нелабіалізований, середнього ряду та низького підняття. При вимові звука [а]: а) губи у спокійному положенні; б) зуби з відривом 1 – 1,5 см; в) широкий розпластаний язик лежить спокійно внизу. Кінчик язика торкається нижніх зубів, бічні краї язика трохи торкаються нижніх бічних зубів; г) м'яке піднебіння підняте і притиснуте до задньої стінки глотки так, що прохід в носову порожнину закритий; повітряний струмінь йде через рот; д) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюється голос.

ГОЛОСНИЙ [o]. «При вимові [o] (рис. 4,5), ротова порожнина відкрита менше, шж при [a]. Голосний [o] вважається звуком більш закритого типу в порівнянні з [a]. Задня частина спинки язика відсунута назад. Язик займає трохи вище положення, ніж при вимові [a]. Губи при вимові [o] витягнуті наперед, заокруглені. До ротового резонатора додатково приєднується резонатор, утворюваний між губами й зубами внаслідок лабіалізації,—при цьому одночасно знижується тональність звучання. М'яке піднебіння при вимові [o] закриває вхід у носову порожнину. Отже, [o] — це лабіалізований голосний заднього ряду середнього підняття»[40: с.52].

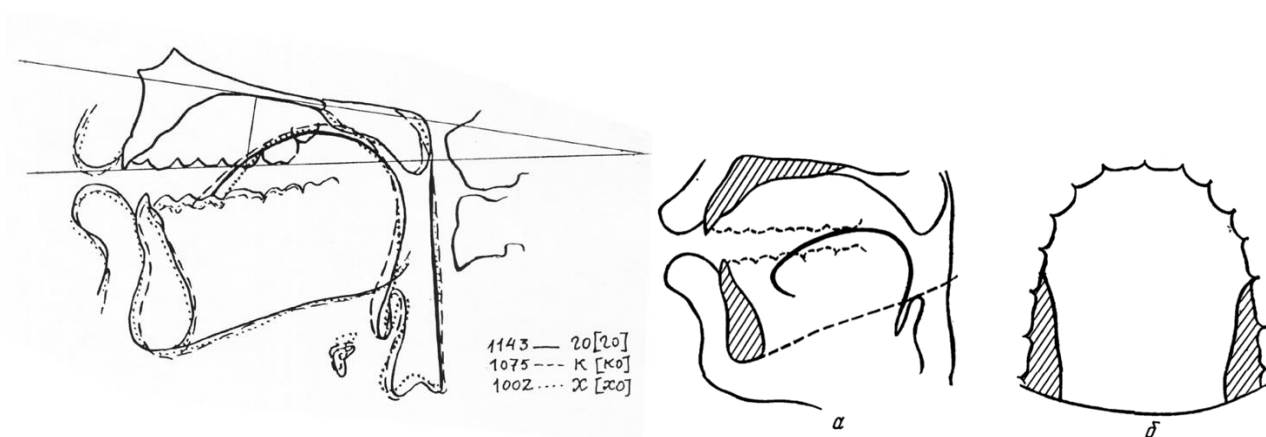

Рис. 4, 5. Схеми рентгенограмм а та палатограмм б голосного [o]

У російській мові звук [o] лабіалізований, заднього ряду та середнього піднесення. Для його артикуляції потрібно: а) губи округлені трохи висунуті вперед, але швидко втрачають цю форму; б) зуби закриті заокругленими губами; в) задня частина спинки язика піднята до м'якого піднебіння; г) м'яке піднебіння підняте і притиснуте до задньої стінки глотки так, що прохід в носову порожнину закритий; повітряний струмінь йде через рот; д) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюється голос.

Голосний [y]. Для правильної артикуляції голосного, ротова порожнина повинна бути відкрита менше, ніж при вимові всіх інших голосних заднього ряду. Це найбільш закритий голосний заднього ряду (рис. 6). «Положення язика дуже високе. Язик спрямований угору до м'якого або навіть до задньої частини твердого піднебіння. Положення точки найвищого підняття язикової спинки передніше, ніж при [o]. З усіх голосних заднього ряду [y] найбільше просунений наперед. Губи при артикуляції [y]

відходять від передніх зубів і дуже витягаються вперед, утворюючи між губами й зубами невелику порожнину. Відстань між губами зовсім невелика. М'яке піднебіння, підняте вгору, закриває прохід у носову порожнину. Отже, [y] української літературної мови — це дуже лабіалізований голосний заднього ряду, високого підняття»[40: с. 54].

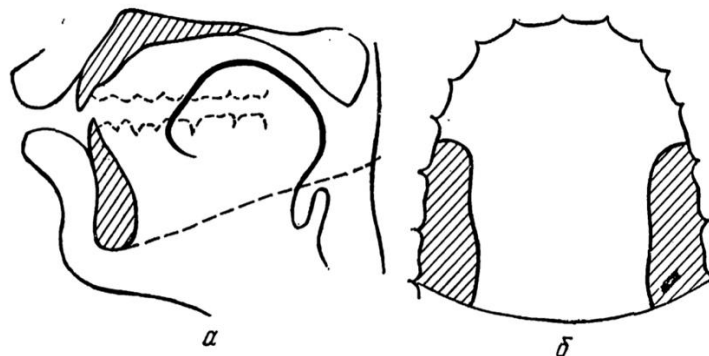

Рис. 6. Схеми рентгенограми а та палатограми б голосного [y]

У російській мові звук [y] лабіалізований, заднього ряду та верхнього підняття. При вимові звука [y]: а) губи заокруглено випинаються; б) зуби розведені, закриті губами; в) задня частина спинки язика високо піднята до м'якого піднебіння; г) м'яке піднебіння підняте і притиснуте до задньої стінки глотки так, що прохід в носову порожнину закритий; повітряний струмінь йде через рот; д) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, внаслідок чого утворюється голос.

Г о л о с н и й [i]. При вимові ротова порожнина розкрита найменше (рис 6, 7). Це свідчить про те, що належить до найбільш закритих голосних переднього ряду. Увесь язик посувається наперед до передньої частини піднебіння, альвеол і верхніх різців. Язик має виразну опуклу форму. «Спинка язика найвище піднята до твердого піднебіння. Губи утворюють вузьку щілину, сильно розтягнені на боки. М'яке піднебіння закриває вхід у носову порожнину. Отже, [i] – нелабіалізований, переднього ряду, високого підняття» [40: с.53].

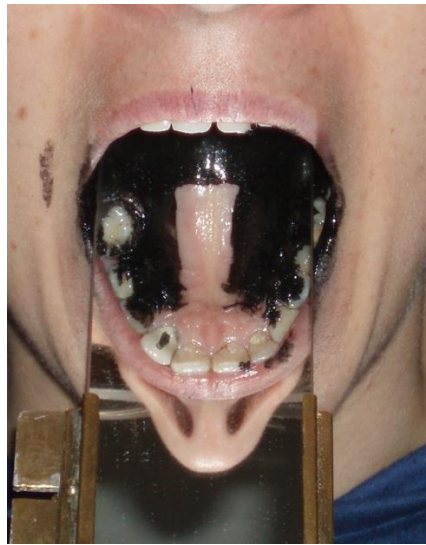
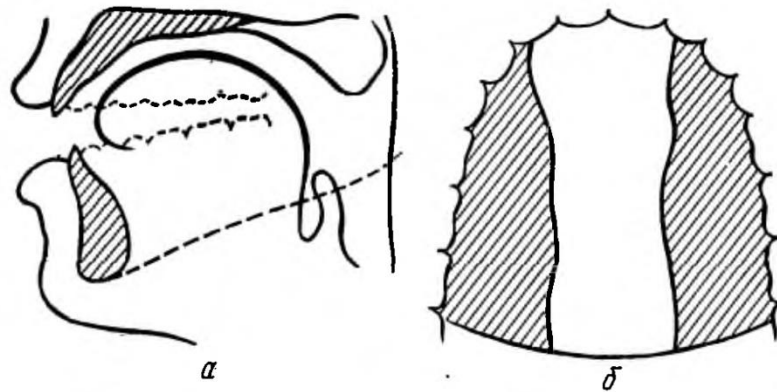
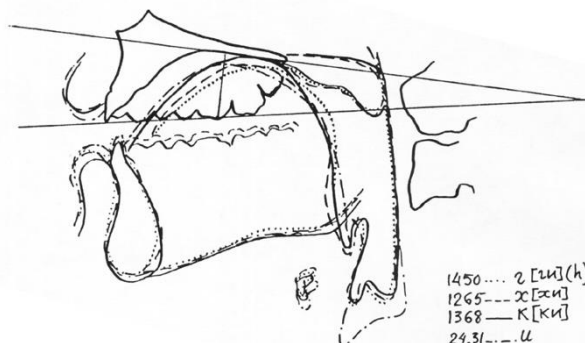

Рис. 6, 7. Схеми рентгенограмм а та палатограми б голосного [i]

Г о л о с н и й [и]. Ротова порожнина при вимові більш закрита (рис. 7, 8).

Передня частина спинки язика опукла, просунена вперед. Положення язика вище, ніж при вимові [e]. Куточки губ розтягнені на боки трохи більше й притиснені до зубів (рис. 23). М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Отже, є всі підстави вважати [и] нелабіалізованим голосним переднього ряду високо-середнього щдняття.

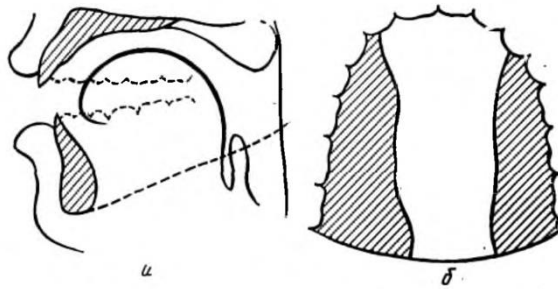

Рис. 7, 8. Схеми рентгенограмм а та палатограми б голосного [ы]

У російській мові звук [ы] нелабіалізований, середнього ряду та високого підняття. При вимові звуку [ы]: а) губи не напружені; б) зуби розімкнуті; в) кінчик язика відсунутий від нижніх зубів, а вся спинка язика відтягнута назад і високо піднята до передньої частини м'якого піднебіння; г) м'яке піднебіння підняте, притиснуте до задньої стінки глотки, закриває прохід у носову порожнину; повітряний струмінь йде через рот; д) голосові зв'язки напружені і коливаються, у результаті утворюється голос.

Голосний [е]. Український голосний [е] дуже відкритий голосний (рис. 9, 10). При його творенні ротова порожнина відкрита більше, ніж при творенні [и] та [і], якоюсь мірою схоже до голосного [а]. Спинка язика просунута наперед, ближче до середньої частини твердого піднебіння. Положення язика при вимові [е] середнє і значно нижче. Куточки губ при вимові [е] трохи розтягнені на боки й притиснені до зубів. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Отже, [е] — це звук переднього ряду, середнього підняття.

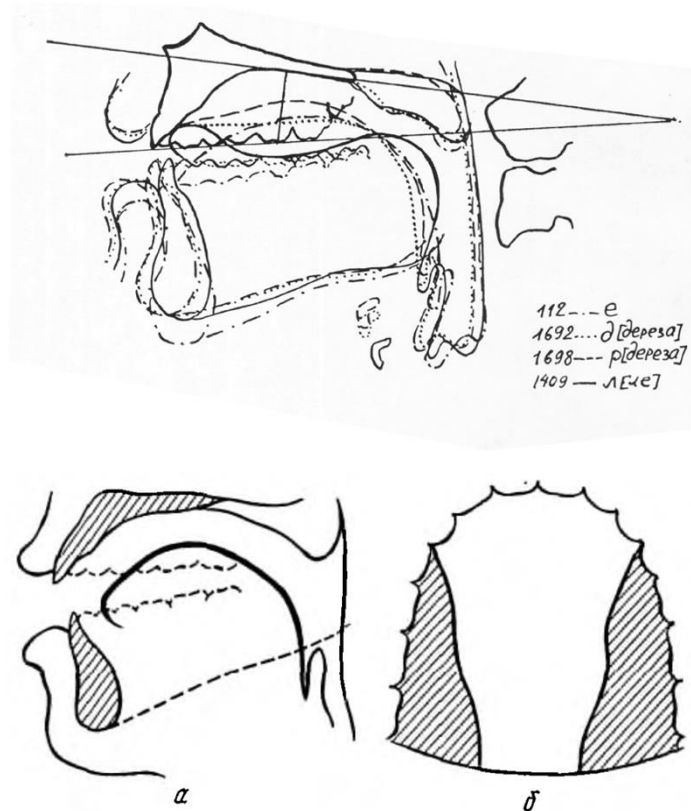

Рис. 9, 10. Схеми рентгенограмм а та палатограми б голосного [е]

Російський звук [э] нелабіалізований, переднього ряду та середнього підняття. При вимові звука [э]: а) губи в посмішці; б) зуби зближені, але не стуляються, передні зуби видно; в) кінчик язика торкається нижніх різців. Бічні краї язика торкаються верхніх корінних зубів. Спинка язика піднята; г) м'яке піднебіння підняте і притиснуте до задньої стінки глотки так, що закриває прохід у носову порожнину; повітряний струмінь йде через ротову порожнину; д) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюється голос.

Зімкнені губні. Українські шумні зімкнені тверді губно-губні [п], [б] вимовляються завдяки змиканню нижньої губи з верхньою. Зімкнення закінчується різко, раптово. Дзвінкий [б] утворюється з участю голосу, глухий [п] — без участі голосу. Артикуляція глухих і дзвінких незначною мірою відрізняється: при дзвінкому [б] губи випнуті і зімкнення слабше, нижня щелепа і під'язикова кістка опущені нижче, ніж при вимові глухих.

І при дзвінких, і при глухих одночасно з основною, губною, артикуляцією наявна і додаткова: спинка язика відсувається назад і трохи піднімається.

М'яке піднебіння при [п], [б] підняте й не пропускає повітря в носову порожнину, тому ці звуки не мають носового забарвлення. Вони називаються неносовими.

В українській основній фонологічній системі немає самостійних фонем [п'], [б'], проте звуки такі існують, але з'являються вони як напівпом'якшені, як правило, в позиції перед [і]: [б'іг], [п'іт]. Напівпом'якшені губно-губні приголосні можуть виступати також перед голосними [а], [у] в словах іншомовного походження: [б'аз'], [п'уре].

Напівпом'якшені губно-губні утворюються при додатковій і-подібній артикуляції язика.

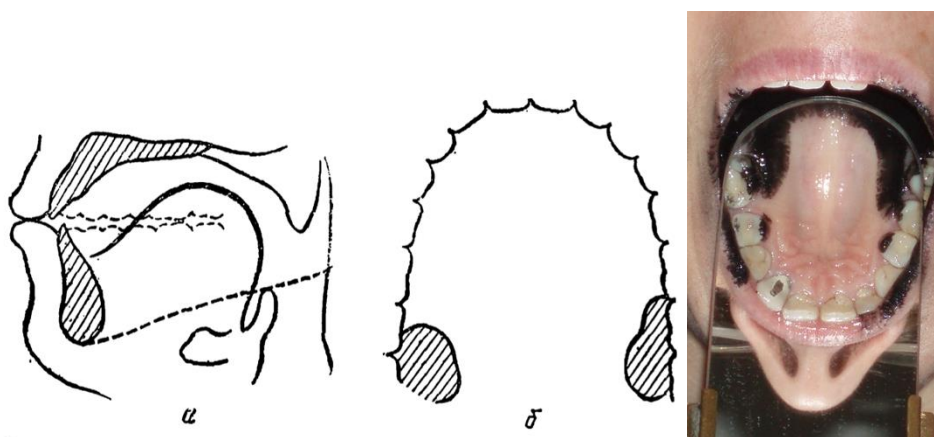

Рис. 11. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [п], [б]

Російський звук [п] зімкнено-проривний, глухий шумний миттєвий, твердий. При проголошенні звуку [п] : а) спочатку губи спокійно зімкнуті, потім розкриваються миттєвим виходом повітря; б) відстань між різцями та положення язика залежить від наступного за ним голосного; в) м'яке піднебіння підняте і притиснуте до задньої стінки глотки, прохід у носову порожнину закритий, повітряний струмінь йде через рот; г) голосові зв'язки не напружені, розсунуті, голос не утворюється.

При вимові російського звуку [б]: а) губи спокійно зімкнуті, потім під натиском повітря вони розкриваються; б) відстань між різцями та положення язика залежить

від наступного за ним голосного; в) м'яке піднебіння підняте і притиснуте до задньої стінки глотки, так що прохід у носову порожнину закритий; повітряний струмінь йде через рот; г) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюється голос.

Передньоязикові зімкнені. «При вимові українських [т], [д] (рис. 12), кінчик язика разом із передньою спинкою впирається у верхні зуби та початок альвеол, а тильна частина язика притискується до нижніх зубів. Сильний повітряний струмінь розриває зімкнення між передньою частиною спинки язика і верхніми зубами (з нижнім краєм альвеол), завдяки чому утворюється характерний шум. Цей шум, не супроводжуваний голосом, утворює глухий [т]. Той же шум, але дещо ослаблений і супроводжуваний голосом, утворює дзвінкий приголосний [д]».

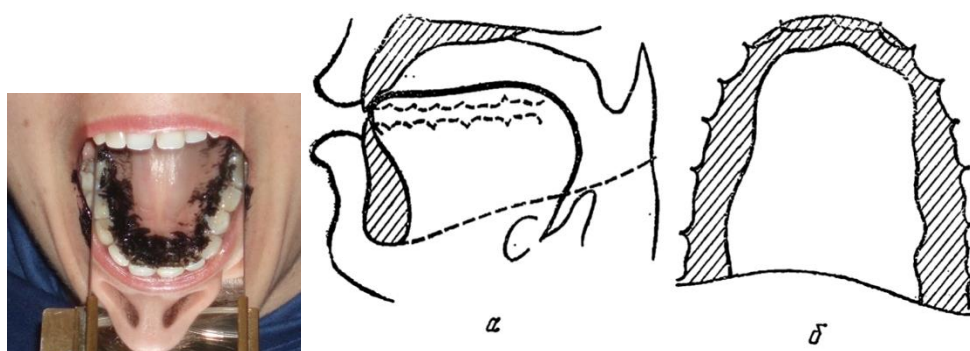
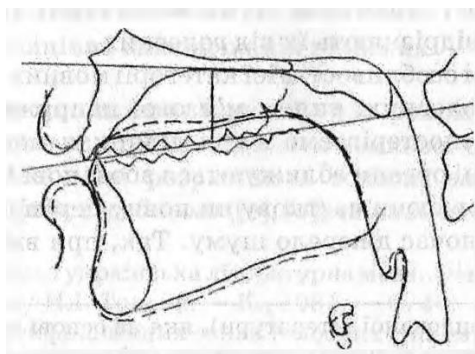

Рис. 12. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [т], [д]

Зіставна схема рентгенограм передньоязикових зубних приголосних: [т] — суцільна лінія; [д] — пунктирна лінія

Російський звук [т] глухий шумний миттєвий, зімкнено-проривний, твердий. При артикуляції звуку [т]: а) губи перебувають у положенні наступного за [т] голосного; б) зуби не зімкнуті; в) передня частина спинки язика притиснута до верхніх зубів або альвеол і утворює зімкнення, що різко розмикається. При вимові м'якого [т'] кінчик язика опущений і упирається в нижні різці. г) увула притиснута до стінки глотки і закриває прохід в носову порожнину; д) голосові зв'язки не напружені, не вібоують, голос відсутній.

Зімкнені носові.

Під час артикулювання твердого зімкненого носового [н] передня частина спинки язика утворює зімкнення і торкається верхніх зубів та альвеол. Також підключається носовий резонатор шляхом опускання м'якого піднебіння, оскільки це носовий звук.

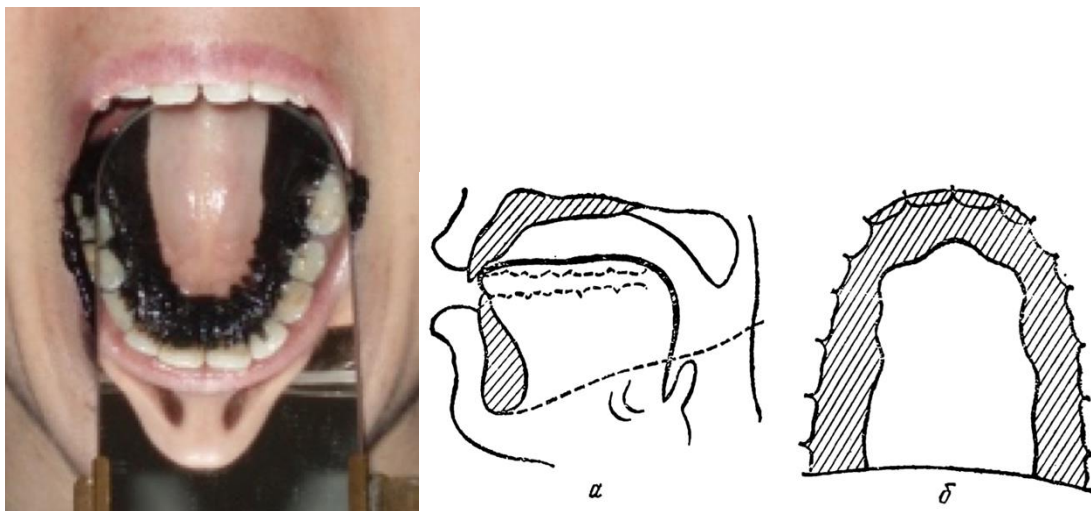

Рис. 13. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [н]

Пом'якшений [н'] відрізняється від твердого за акустичним враження і за додатковою і-подібною артикуляцією. Також в українській мові є ще подовжений пом'якшений [н':] і характеризується більшою тривалістю.

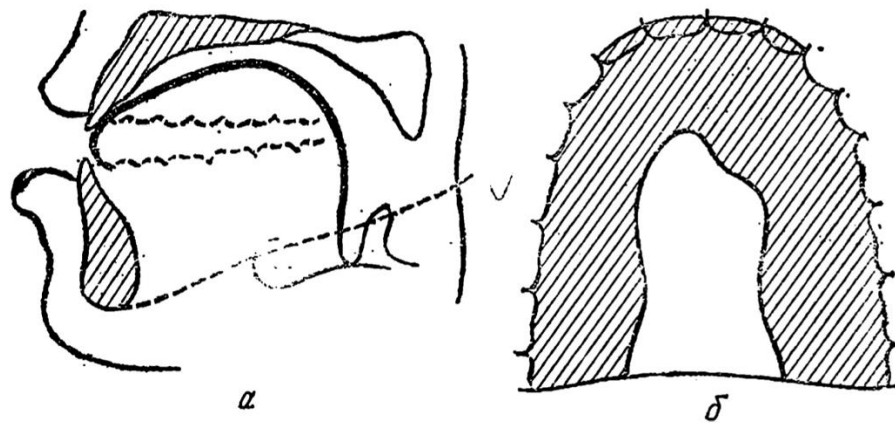

Рис. 14. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [н']

Звук [н] у російській мові сонорний, носовий, зімкнено-прохідний. При вимові звуку [н]: а) губи перебувають у положенні наступного за [н] голосного; б) видно передні зуби, вони зближені, але не зімкнені; в) передня частина спинки язика при поєднанні [н] з голосними [а, о, у, и] (твердий звук [н]) притиснута до верхніх зубів або альвеол, утворюючи з ними смичку, яка при переході до голосного м'яко розмикається. При виголошенні м'якого звуку [н'] кінчик язика опущений і упирається у нижні різці. Зімкнення у випадках утворюється передньою частиною спинки язика, притиснутою до альвеол; вся мова більш напружена; г) м'яке піднебіння опущене, внаслідок чого видих відбувається через ніс; д) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюється голос.

Український твердий носовий губно-губний приголосний [м] за дією активного мовного органа схожий на шумний дзвінкий [б]. Але при артикуляції м'яке піднебіння опускається, а повітря рівномірним струменем проходить через ніс. Губи не сильно напружені і тому відсутній вибух.

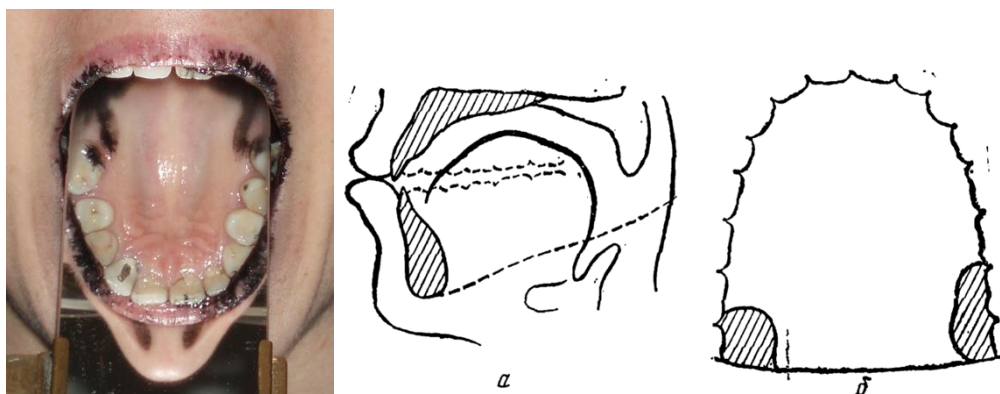
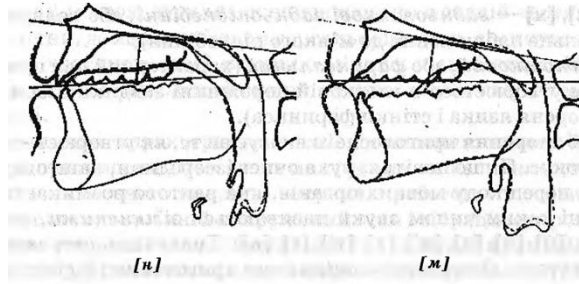

Рис. 15. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [м]

Напівпом'якшений [м'] утворюється внаслідок того що до губної артикуляції [м] додається і-подібна артикуляція.

Російський звук [м] сонорний, зімкнено-прохідний. При вимові звуку [м]: а) губи зімкнуті без напруги; б) відстань між різцями та положення язика залежать від наступного за ним голосного; в) м'яке піднебіння опущене, внаслідок чого струмінь повітря, що видихається, проходить через ніс і виходить носовий резонанс; г) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюється голос.

Задньоязикові приголосні.

Для вимови задньоязикових зімкнених [к] та [г] (рис. 16) задня частина спинки язика змикається з м'яким піднебінням, а шум утворюється через раптове розмикання мовних органів. Такий шум без супроводу голосу утворює глухий приголосний [к]. Дещо ослаблений у супроводі голосу шум утворює дзвінкий [г].

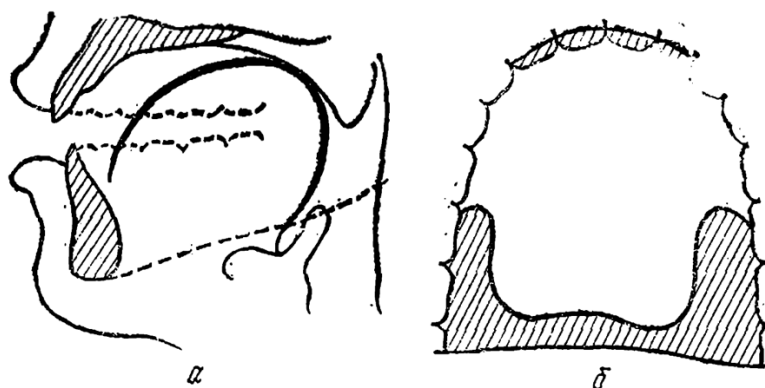

Рис. 16. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [к]

Звук [г] вживається в небагатьох словах і переважно на початку слова.

Палатограма приголосного [x]

Звук [x] в українській мові задньоязиковий, задньопіднебінний, щілинний серединний, твердий. Він є типовим задньоязиковим плоскощілинним.

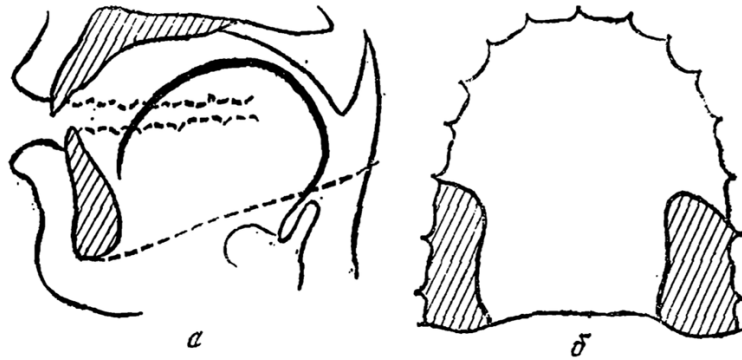

Рис. 17. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [x]

Щоб правильно вимовити звук [x] спинка язика зближується з заднім краєм твердого піднебіння і з м'яким піднебінням, утворюється щілина. Повітря треться об краї цієї щілини і так виникає шум. За положенням голосових зв'язок це глухий звук.

Також в українській мові є ще приголосні [г'], [к'], [х']. Для їх вимови задня частина язика значно просувається вперед у напрямку до голосного [і].

Український звук [г] глотковий, або фарингальний (характерний для приголосного шум утворюється в глотковій порожнині завдяки взаємозближенню кореня язика і стінки фаринкса). Корінь язика відтягнутий назад, а положення м'якого піднебіння подібне до того, яке є при творенні [х].

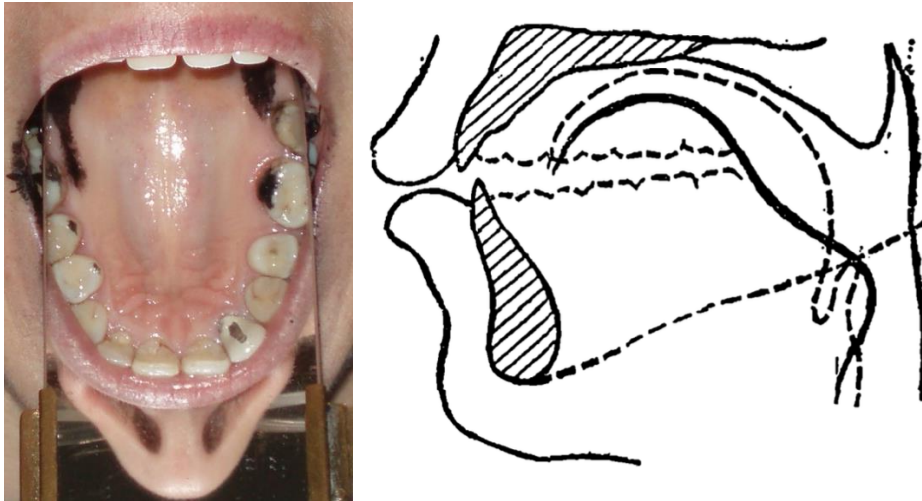

Рис. 18. Схеми палатограми і рентгенограми приголосного [g]

У позиції перед [i] та у запозичених словах перед голосними заднього ряду з'являється напівпом'якшений алофон [g']. Для нього характерне просунення задньої спинки язика вперед до середини піднебіння.

Російський звук [г] зімкнено-проривний, дзвінкий шумний миттєвий. При проголошенні звуку [г]: а) губи знаходяться в положенні наступного голосного; б) відстань між різцями залежить від наступного голосного; в) при проголошенні г у поєднанні з голосними а, о, у, ы (твердий звук г) кінчик язика опущений і відсунутий від нижніх різців, задня частина спинки язика стуляється з м'яким піднебінням. При проголошенні м'якого звуку г кінчик язика опущений і стосується основи нижніх різців, спинка язика стосується твердого піднебіння; г) м'яке піднебіння підняте і притиснуто до задньої стінки глотки; таким чином, прохід у носову порожнину закритий, повітряний струмінь йде через рот; д) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюється голос.

Щілинні сонорні.

Звук [в] української мови є сонорним, твердим, щілинним серединним, губним. Існує в кількох алофонах. Типовим для української мови є губно-губний (рис. 19, а). Аби його утворити нижня та верхня губи зближаються і між ними залишається вузька щілина, через яку виходить струмінь видихуваного повітря. М'яке піднебіння підняте і закриває вхід у носову порожнину.

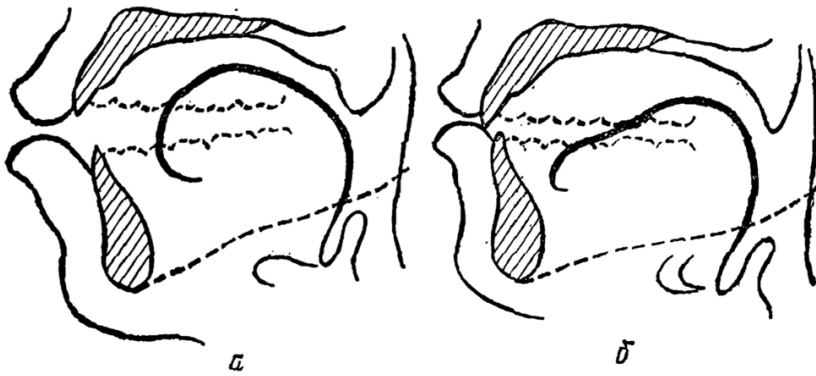

Рис. 19. Схеми рентгенограм: а — губно-губного; б — губно-зубного приголосного [в].

Положення язика при губно-губному зазвичай таке як і при [б], але спинка більш відсунута назад.

В українській мові також поширений губно-зубний алофон фонемі /в/ (рис. 19, б).

Варто зазначити про особливість української мови, що у деяких позиціях фонема /в/ реалізується як [ў] нескладове (губно-м'якопіднебінний звук). Артикуляція ненапружена, а заокруглення губ менше, ніж під час артикуляції голосного [у]. Цей звук трапляється в позиціях: 1) на початку слова перед приголосними; 2) на кінці слова після голосного; 3) у середині слова після голосного перед приголосним.

У позиції перед [і] виступає напівпом'якшений [в']. Під час артикуляції середня спинка язика піднята до твердого піднебіння.

Російський звук [в] твердий, дзвінкий шумний тривалий, щілинний (фрикативний), губно-зубний. При вимовлянні звука: а) нижня губа наближена до країв верхніх різців, посередині утворюється вузька щілина для проходу повітря; верхня губа трохи піднята; б) верхні різці видно, нижні різці закриті нижньою губою; в) язик приймає становище наступного голосного звуку; г) м'яке піднебіння підняте і притиснуте до задньої стінки глотки так, що закриває прохід у носову порожнину; повітряний струмінь йде через рот; д) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюється голос.

Щілинні губні.

Для правильної вимови українського шумного щілинного твердого губного [ф] нижня губа зближається з верхніми зубами (рис. 20), тому цей звук є губно-зубним. В той момент нижня щелепа легенько відсунута назад. По всій ширині нижньої губи утворена плоска щілина, через яку проходить повітря. Тертя дає шум для глухого [ф].

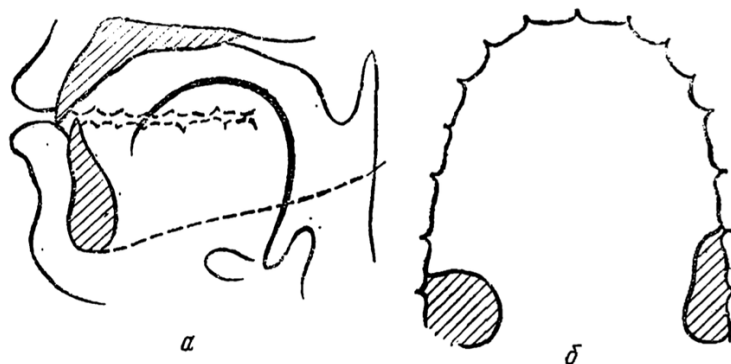

Рис. 20. Схеми палатограми і рентгенограми приголосного [ф]

Коли середня спинка язика піднята до твердого піднебіння, а губ розтягуються на боки, тоді можна вимовити напівпом'якшений [ф']. Виступає цей алофон у позиції перед [i].

Звук [ф] у російській мові губно-зубний, щілинний (фрикативний), глухий шумний тривалий, твердий. При проголошенні звуку [ф]: а) нижня губа наближена до країв верхніх різців, посередині залишається вузька щілина для проходу повітря; верхня губа трохи піднята; б) верхні різці видно, нижні різці закриті нижньою губою; в) становище мови залежить від наступного голосного звуку; г) м'яке піднебіння підняте і притиснуто до задньої стінки глотки так, що прохід в носову порожнину закритий; повітряний струмінь йде через рот; д) голосові зв'язки не напружені, розсунуті, голос не утворюється.

Взірець м'якості або власне м'який звук [j] в українській мові також є середньоязиковий середньопіднебінний, або палатальний (опукле язикове тіло середньою частиною спинки зближується з твердим піднебінням у найвищій його точці). При вимові середня частина спинки язика піднімається боковими краями до твердого піднебіння і утворює посередині вузьку щілину, крізь яку проходить повітря. Кінчик язика впирається в ясна біля нижніх зубів (рис. 21). Краєм передньої спинки язика він зближується з боковими нижніми різцями. В українській мові

приголосна фонема /j/ має два алофони. Це залежить від її положення у складі. Наприклад, на початку складу та у середині після приголосного потрібно вимовляти так, щоб добре було чути шум. Спинка язика повинна бути піднята до твердого піднебіння доволі високо.

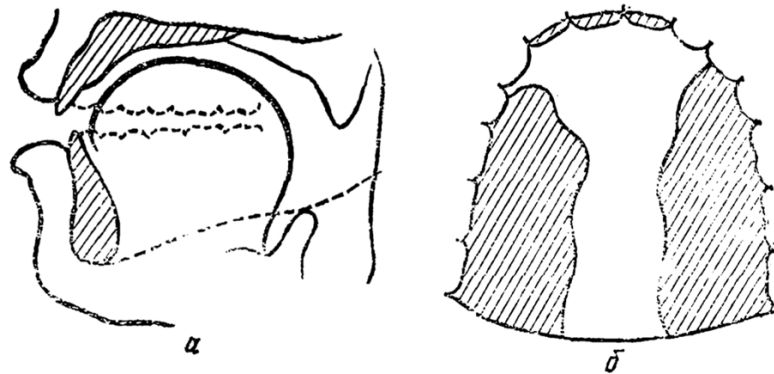

Рис. 21. Схеми палатограми і рентгенограми приголосного [j]

Перед приголосним на кінці складу чи на початку слова фонема /j/ реалізується в нескладовому [j̥]. Характерною є артикуляція розширених надгортанних порожнин.

Передньоязикові щілинні.

Звук [c] української мови є щілинним серединним, однофокусним (якщо на шляху видихуваного струменя повітря виникає одна істотна перешкода — один фокус), глухим, твердим, передньоязиковим зубним. Український звук [z] твердий, дзвінкий, щілинний серединний, передньоязиковий зубний. Шумні щілинні передньоязикові тверді [c], [z] артикуються внаслідок зближення передньої частини спинки язика з передніми зубами і альвеолами, тоді утворюється вузька щілина у формі жолобка. Краї язика притискаються до бокових зубів та до частини твердого піднебіння. Кінчик язика впирається в основу нижніх зубів. Через щілину проходить повітря, яке вдаряється об верхні різці й дає різкий шум, який нагадує свист. Таким чином за акустичною ознакою приголосні [c], [z] називаються свистячими. Без участі голосу твориться глухий [c], а з участю голосу дзвінкий - [z]. Губи трохи розкриті і розтягнені. Зуби ледь розкриті. М'яке піднебіння закриває вхід у носову порожнину, тому це неносові приголосні.

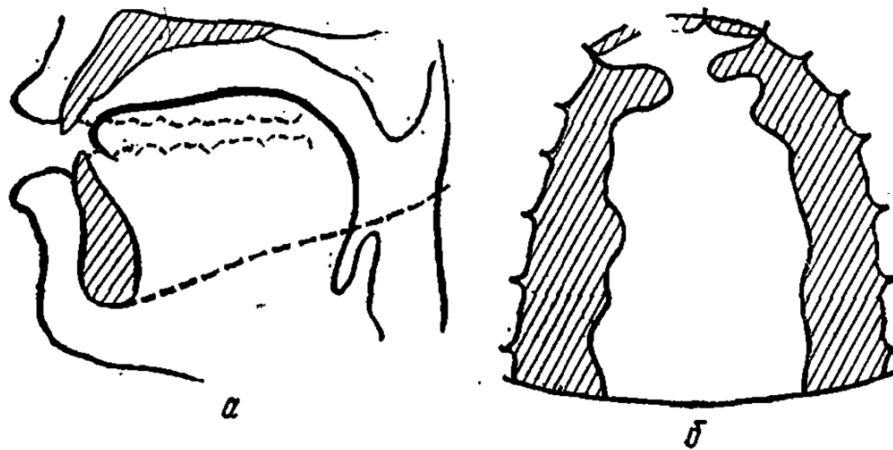

Рис. 22. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [с], [з]

Палатограми звуків [с], [з]

Щілинні передньоязикові пом'якшені [с'], [з'] набувають і-подібного забарвлення, тому що середня частина язика піднімається до твердого піднебіння. Кінчик язика впирається в нижні зуби, нижня щелепа трохи відсувається назад, ширина шумоутворюючої щілини зменшується. Також в українській мові є довгі пом'якшені звуки [с':], [з':]. Вони вживаються тільки між двома голосними.

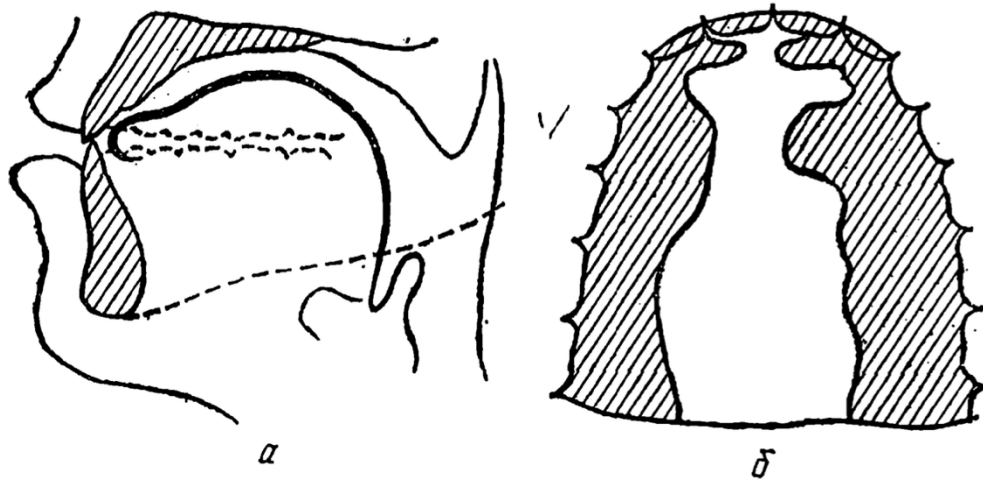

Рис. 23. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [с'], [з']

Звук [с] у російській мові є свистячим, глухим шумним тривалим, щілинним фрикативним, передньоязиковим.

Звук [с'] Артикуляція звука [с'] (м'якого) така сама, як і з твердого, тільки середня частина спинки язика піднята до твердого піднебіння.

Звук [з] російської мови передньоязиковий, щілинний фрикативний, дзвінкий шумний тривалий.

Звук [з']. Положення органів апарату артикуляції при вимові м'якого звуку [з'] таке ж, як і при вимовлянні твердого, тільки середня частина спинки язика піднімається до піднебіння.

Афrikати [ц], [ц'], [дз], [дз']

Передньоязикова глуха однофокусна афrikата вимовляється внаслідок зближення кінчика язика з верхніми різцями та альвеолами, а далі це зімкнення переходить у коротку щілину. Артикуляція [ц] відбувається на місці творення [с]. Це свистяча фонема. При вимові внутрішня сторона переднього краю язика торкається основи нижніх різців. Середня спинка язика не піднімається вгору. Це твердий, глухий, неносовий приголосний.

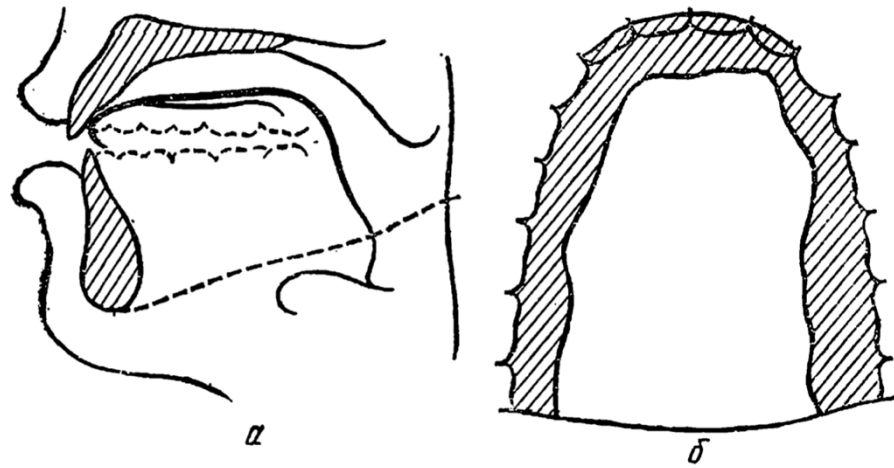
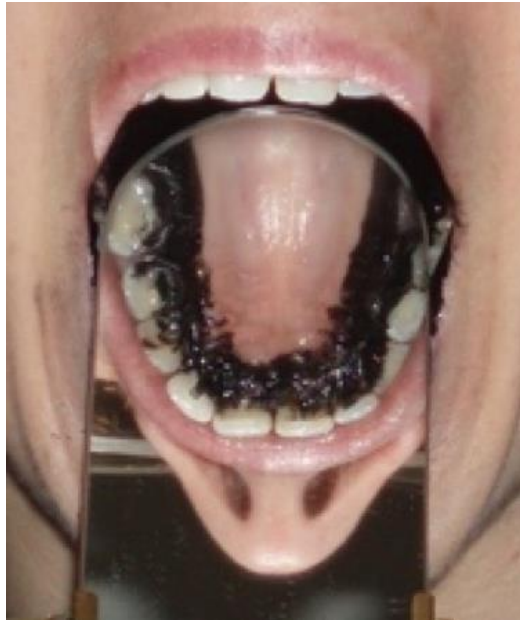

Рис. 24. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [ц], [дз]

Палатограма [ц]

Також в українській мові є пом'якшена фонема /ц'/. Африката [ц'] відрізняється від твердої додатковим підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння. Місце контакту залишається тим самим.

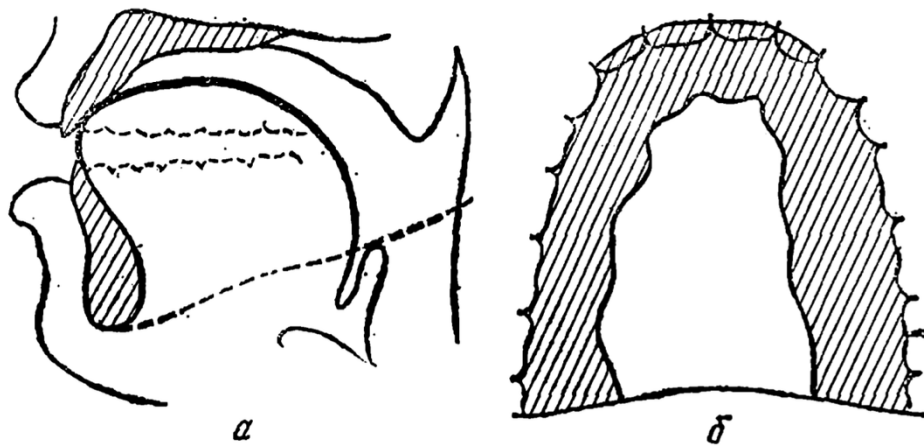

Рис. 25. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [tʃ], [dʒ]

Дві пом'якшені фонемі /tʃ/, які стоять поряд, утворюють довгий пом'якшений приголосний [tʃ:].

Зімкнено-щілинний звук або афrikата [dʒ] властива лише для української мови. Від [tʃ], [tʃ'] афrikати [dʒ], [dʒ'] відрізняються наявністю голосу. Вживаються в звуконаслідувальних словах.

Звук [tʃ] у російській мові зімкнено-щілинний (афrikата), свистячий, твердий.

Передньоязикові щілинні.

Шумні щілинні передньоязикові [ш], [ж] – двофокусні приголосні, тому що при їх вимові утворюється дві щілини. Перша з'являється між кінчиком язика і переднім краєм твердого піднебіння, а друга – між задньою частиною спинки язика й переднім краєм м'якого піднебіння. Повітря, проходячи через ці щілини, утворює характерні шуми, які схожі на шипіння, тому за акустичною ознакою це шиплячі приголосні.

Звуки звучать твердо, оскільки в середній частині спинки язика знаходиться ложкоподібне заглиблення. Передньоязикові [ш], [ж] трохи лабіалізовані. Губи округлі і трохи випинаються вперед. Помітний рух нижньої губи. Ці звуки неносові.

Без участі голосу утворюється глухий [ш], а дзвінкий [ж] – з участю голосу.

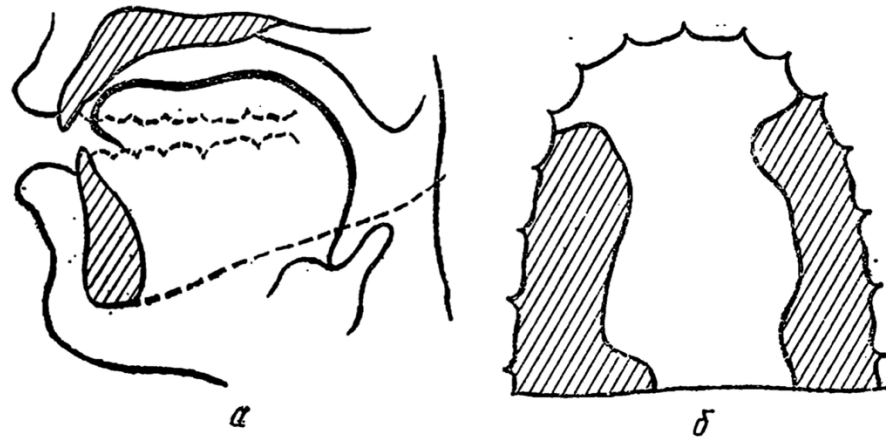

Рис. 26. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [ш], [ж]

Палатограми приголосних [ш], [ж]

Перед [і] виступають напівпом'якшені алофони фонем – [ш'], [ж']. При їх артикуляції спинка язика піднімається до твердого піднебіння.

Також є подовжені приголосні [ш':], [ж':], але вони вживаються в дуже обмеженій кількості слів.

Звук [ш] у російській мові глухий шумний тривалий, шиплячий, власне твердий, щілинний (фрикативний).

Звук [ж] у російській мові щілинний фрикативний, передньоязиковий, дзвінкий шумний тривалий, шиплячий.

Африкати [ч], [дж], [ч'], [дж'], [ч':]

Глуха шипляча африката [ч] – двофокусний приголосний, оскільки при вимові дві частини язика: широкий кінчик язика змикається з переднім краєм твердого піднебіння і це зімкнення переходить у коротку щілину. До переднього краю м'якого піднебіння наближається задня частина спинки язика.

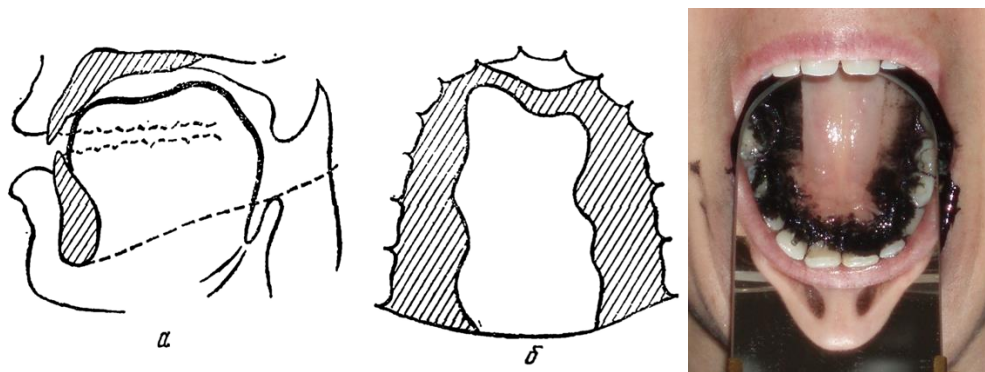

Рис. 27. Схеми палатограми і рентгенограми приголосного [ч]

Африката [ч] є шиплячою, оскільки повітря, проходячи через ці щілини, утворює шипіння. [ч] української мови твердий.

Дзвінким відповідником до глухої [ч] є фонема /дж/. Африката [дж] має такі ж артикуляційні особливості як і [ч], але ще додатково працюють голосові зв'язки.

Палатограма африкати [дж]

У позиції перед [і] фонема виступають у напівпом'якшених алофонах [ч'], [дж'].

Українській мові також властивий подовжений напівпом'якшений звук [ч':].

Звук [ч] у російській мові шиплячий, зімкнено-щілинний (африката), передньоязиковий, м'який. При вимові звуку [ч]: а) округлені губи, висунуті вперед; б) зуби не стуляються; в) кінчик язика разом зі спинкою утворює зімкнення з верхніми зубами чи альвеолами. Це зімкнення непомітно переходить у щілину між ними; г) короткий повітряний струмінь йде посередині язика, що відчувається долонею руки, піднесеної до рота, як поштовх повітря; д) м'яке піднебіння підняте, притиснуте до задньої стінки глотки, закриває прохід в носову порожнину, повітряний струмінь йде через рот; е) голосові зв'язки не напружені, розсунуті, голос не утворюється.

Щілинні бокові [л], [л'], [л':]

До бокових належать щілинні передньоязикові сонорні [л], [л'] , тому що під час їх вимови повітря дає незначний шум тертя, який проходить по боках язика.

Як можна побачити на рис. 28, кінчик язика утворює перепону в тому місці, що й зімкнені [т], [д] та впирається в передні зуби і ділянку піднебіння над ними. Задня частина трохи піднята до піднебіння. Краї язика з одного або з двох боків опущені і створюють щілини для виходу повітря. Передня частина язика плоска, але іноді увігнута, ложкоподібної форми. Твердість [л] залежить від того, що середня частина язика ввігнута й віддалена від твердого піднебіння.

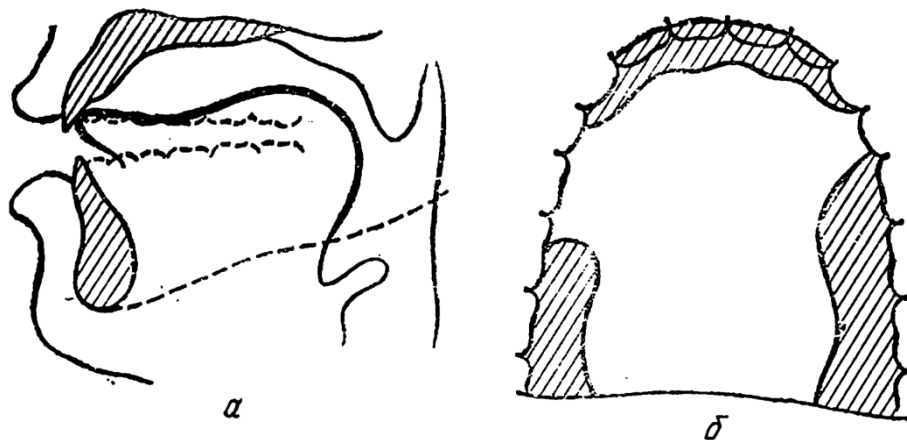

Рис. 28. Схеми палатограми і рентгенограми приголосного [л]

Коли зона змикання язика збільшується за рахунок передньої частини язика й твердого піднебіння, з'являється і-подібна артикуляція, тоді можна вимовити сонорний боковий пом'якшений [л']. Також при вимові правильного українського [л'] зімкнення із зубів переміщується на альвеоли. Кінчик язика опускається вниз, а передня частина спинки наближається до твердого піднебіння. Таку артикуляцію можна вважати передньоязиковою. Повітря проходить по боках язика, де в його задній частині залишається невеликий вільний простір.

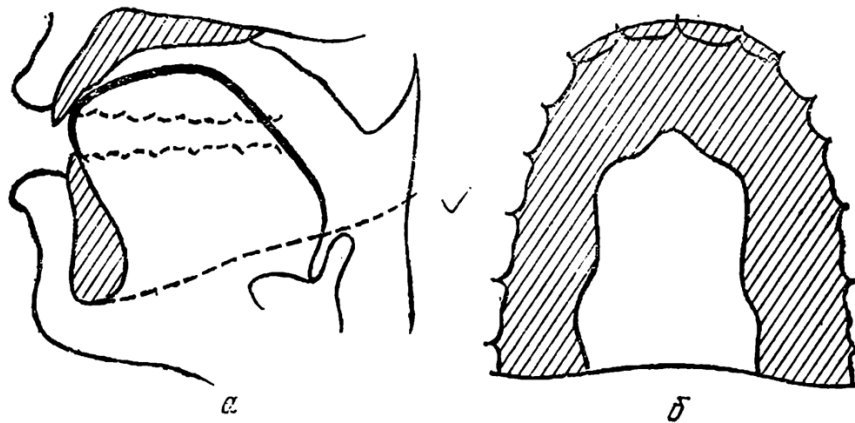

Рис. 29. Схеми палатограми і рентгенограми приголосного [л']

В українській мові є ще подовжений пом'якшений звук [л':].

Російський звук [л] сонорний, зімкнено-прохідний, передньоязиковий, твердий. При вимові звуку [л]: а) зуби видно, губи у легкій посмішці; б) зуби зближені; в) передня та середня частини язика разом з його краями опускаються; до м'якого піднебіння піднімається задня частина спинки язика; г) повітряний струмінь йде з боків язика, між язиком і щочкою, чому звук л і називається бічним; д) м'яке

піднебіння підняте, притиснуте до задньої стінки глотки, закриває прохід в носову порожнину, повітряний струмінь йде через рот; е) голосові зв'язки напружені, зближені і вібрують, у результаті утворюються голос.

Звук [л']. Положення органів апарату артикуляції при вимовленні звуку [л'] (м'якого) таке ж, як і при вимовлянні л (твердого), але до піднебіння додається підйом середньої частини спинки язика.

Дрижачі [р], [р']

Український звук [р] можна класифікувати як сонорний, передньоязиковий альвеолярний, дрижачий (вібранти). Цей звук вимовляється напруженим і кінчик язика загнутий до альвеол і зубної частини твердого піднебіння. Утворюються коливання і характерний шум. Кількість коливань (або ударів) може бути різною залежно від фонетичного положення. Язик широкий та напружений, притиснений боковими краями до бокових зубів.

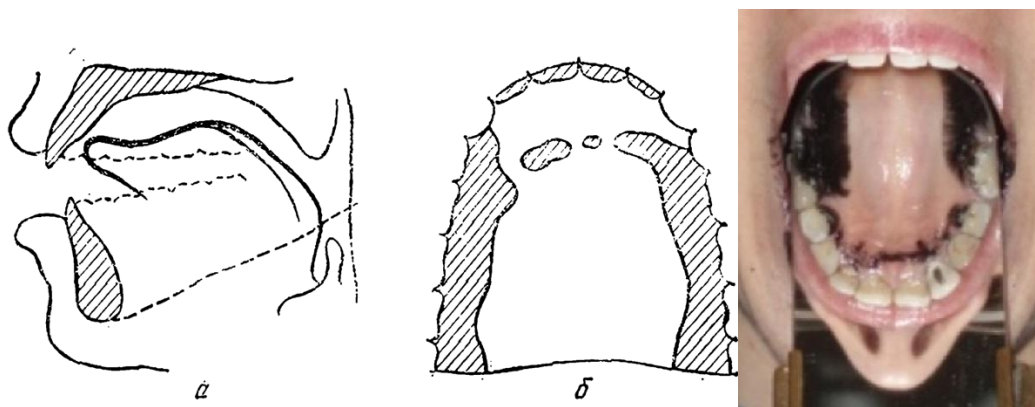

Рис. 30. Схеми палатограми і рентгенограми приголосного [р]

При артикуляції пом'якшеного дрижачого сонорного [р'] (рис. 31) верхня поверхня кінчика язика й передня ділянка спинки змикаються з ділянкою твердого піднебіння і таким чином утворюється і-подібне забарвлення, яке надає м'якості.

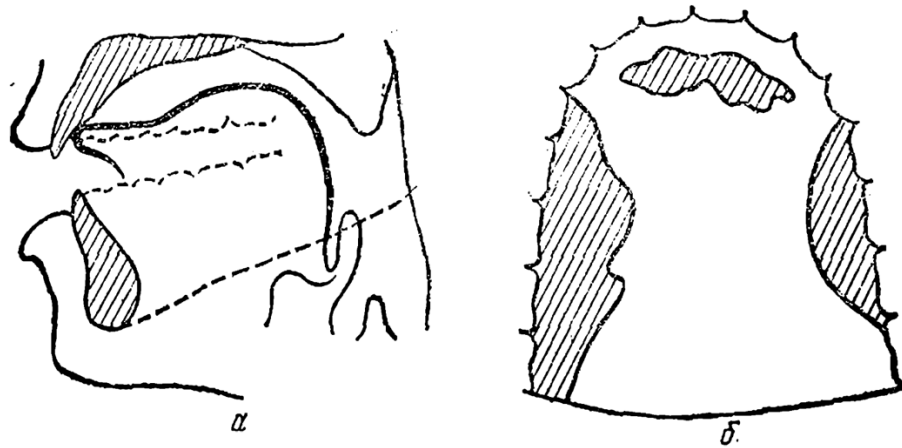

Рис. 31. Схеми палатограми і рентгенограми приголосного [p']

Російський звук [p] передньоязиковий, дрижачий (вібранти), сонорний, твердий.

Звук [p']. Положення органів апарату артикуляції при виголошенні [p'] (м'якого) таке ж, як і при виголошенні [p] (твердого), тільки додається підняття середньої частини мови до піднебіння.

2.2. Найтипівіші помилки носіїв російської мови під час вивчення української мови

У фонетиці російська мова має виразні відмінні риси від української мови.

На відміну від української, в російській мові кінцеві приголосні оглушуються, тому, як наслідок, вимова звука [f] (первісно не властивого слов'янській фонології) є дуже поширеною (рос. повторять [пафтарять], «сказав [сказаф]», «вторник [фторник]», укр. повторювати [поўтор'увати], сказавши [сказаўши], вівторок [віўторок]).

Переглянувши даний відеозапис та проаналізувавши його, можна відразу звернути увагу, що на початку у словосполученні «перед виборами» росіянин вимовляє звук і, а не и, таким чином закінчення звучить пом'якшеним. Далі помічаємо також помилку у слові «погано». Пам'ятаючи факт, що російська мова акаюча, можна почути, що вимовляється це слово як п[ʌ]гано. Російською мовою фонеми [o], [a] в окреслених позиціях вимовляються як а після твердих приголосних (у транскрипції [ʌ]): рос., [ʌ]сённий, [ʌ]хóта, р[ʌ]гá, к[ʌ]сá, [ʌ]блака́, п[ʌ]тóк, пл[ʌ]тóк н[ʌ]сóк, , к[ʌ]тóк, к[ʌ]тёл к[ʌ]лáч, , [ʌ]рбúз, [ʌ]мбáр. В українській мові такий різновид якісної редукції відсутній.

Далі у записі чітко чуємо пом'якшення у словосполученні «усі люди». За правилами української мови це повинно звучати твердо. У вимові слова «тільки» теж є помилка зі звуком [i], який чуємо більш схожим на [и]. Аналогічна ситуація зі словом «тисни» та тими ж самими голосними.

ВИСНОВКИ

На основі співвіднесення артикуляційних баз української та російської мов, а також даних із загальної фонетики можна вивести такі типологічні особливості.

У роботі проведено докладний аналіз спільного і відмінного в російській та українській мовних системах. За співвідношенням мовних явищ можемо їх поділити на три групи:

1. Мовні явища, що частково збігаються, але мають характерні відмінності (система голосних, класифікація приголосних).

2. Специфічні, притаманні тільки одній мові явища (деякі фонемні, апостроф, твердий знак)

3. Протилежні мовні явища (буквосполучення йо, ьо і буква е і т. ін.).

Для початку варто розповісти про фонетичні явища української та російської мов. Принципи за якими класифікують звуки спільні для обох мов. В українській та російській мовах звуки мовлення поділяються на голосні та приголосні. В свою чергу приголосні можуть бути тверді, м'які, дзвінкі, глухі. Однакова кількість звуків в обох мовах: шість голосних (а, у, о, е, и, і).

Схожою є в обох мовах лише вимова наголошених [у], [і]; вимова інших голосних має специфіку в обох мовах. Це варто враховувати під час навчання двомовних дітей або й старших осіб української мови.

Також є певні відмінності у вимові ненаголошених голосних. В українській мові ненаголошені голосні не сильно відрізняються своєю вимовою від наголошених. Так, голосні [а], [у], [і] вимовляються чітко, як і наголошені, вимова ж голосних [е], [и], [о] у ненаголошеній позиції дещо змінюється – [не^нси], [ме^н·н'і], [бе^нр^оу]. Вимова звука [е] уподібнюється до вимови звука [и]. Вимова ненаголошеного [и] наближається до вимови звука [е]; звук [о] у ненаголошеній позиції наближається до вимови звука [у]. Такі явища можемо охарактеризувати терміном асиміляція. Це особливий вид регресивної дистантної асиміляції голосних звуків у сусідніх складах, внаслідок чого попередній голосний уподібнюється до наступного за ступенем підняття чи лабіалізацією. Ступінь вияву асиміляції голосних залежить від стилю мовлення, місця у слові та темпу мовлення. Асиміляція взаємодіє із кількісною зміною – редуцією голосних [33: с. 198].

Ще у фонетиці розрізняють явище редуції. Це ослаблення артикуляції звука та зміна його звучання. Вона може бути кількісна бо якісна. Українській вимові, на відміну від російської, не властиве явище редуції. Голосний [о] піддається сильній редуції залежно від місця наголосу і в російській літературній вимові голосні [а] і [о] розрізняються лише під наголосом або в ненаголошеному місці в кінці слова (так зване «акання»). Для того, щоб уникнути редуції ненаголошеного голосного [а],

треба трохи збільшити його тривалість порівняно з російським зредукованим [a]. Для того щоб український ненаголошений [o] не перетворювався на [a] при артикуляції треба стежити за тим, щоб губи трохи просувалися вперед, утворюючи круглий отвір.

При мовленні завжди варто слідкувати щоб український ненаголошений [e] не перетворювався на російський [ĕ] чи російський [ы], звертати увагу та, щоб [e] зберігав свою відкриту вимову, а приголосні перед ним не пом'якшувалися, при цьому вимову краще трохи подовжувати. Для того щоб правильно засвоїти вимову ненаголошених голосних в українській мові потрібно не скорочувати їх надмірно й вимовляти всі склади повнозвучно, з рівномірним напруженням усіх голосних.

В українській та російській мовах за вимовою також відрізняються приголосні звуки.

Сформульовано також деякі рекомендації щодо формування артикуляційних навичок у засвоєнні артикуляційних баз української та російської мов. Зокрема звернули увагу на такі особливості. Для правильної української вимови приголосних характерними є такі особливості: відсутність пом'якшення приголосних перед голосним [e]; відсутність пом'якшення губних приголосних у кінці слова і складу; наявність фарингального [ɣ] на місці російського проривного [ɣ]; наявність м'якого [ц']; тверда вимова українського звука [ч]; відсутність оглушення дзвінких у кінці слова та складу, наявність африкат.

В українській та російській мовах різна кількість приголосних: твердих (в укр. мові - 22, в рос. - 18), м'яких (в укр. мові - 10, у рос. - 17), глухих (в укр. мові - 12, у рос. - 15). Українській мові властиві африкати [дж], [дз], але російська мова їх не має.

При вивченні та опануванні українського мовлення під час вимови приголосних виникають такі помилки: тверда вимова звука [ч] і сполучення [шч], що позначається буквою щ; вимова фарингального [ɣ]; вимова африкат [дж], [дз], [дз']; вимова палаталізованих зімкнених без фрикативного призвука; вимова палаталізованого [ц']; напівпом'якшена вимова звичайних приголосних [ж'], [ч'], [ш'] перед [і] та подовжених [ж':], [ч':], [ш':] перед [і] та голосним заднього ряду; дзвінка вимова

приголосних наприкінці слів і наприкінці кореня перед наступним глухим приголосним.

Ті, хто не досконало володіють українською мовою, мають проблеми з вимовою фарингального звука [г] – вони намагаються вимовляти його як задньоязиковий дзвінкий звук на зразок російського і це відчутно під час мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесов, Р.И. Фонетика современного русского литературного языка / Р.И. Аванесов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 240 с
2. Артикуляционная база (АБ) русского языка в сопоставлении с АБ хинди и её типологические особенности. Чинта Балупури
3. Бас-Кононенко О.В. Артикуляційна база української мови (за даними палатографування і кінорентгенографування відкритих складів)
4. Бас-Кононенко О.В. Фонетика мовлення: палатограми українських складів (альбом). – К., 2013. – 30 с.

5. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М.: Издательство АН СССР, 1961. – 352 с.
6. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2006. – 368 с. – С. 17–42, 69–77.
7. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2006. – 368 с. – С. 9–14.
8. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія / П. Бузук. – К., 1927. – 96 с.
9. В. Журавлев, *Диахроническая фонология*, Наука, Москва 1986.
10. В. Колесов, *Историческая фонетика русского языка*, ч. 1, Просвещение, Москва 1976.
11. В. Сидоров, *Из истории звуков русского языка*, Наука, Москва 1966; В. Сидоров, *Из русской исторической фонетики*, Наука, Москва 1969.
12. Вовк П.С. Теорія центрів і периферій фонологічної та акцентологічної систем: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15. – К., 2000. – 457 с.
13. Глущенко В.А., Ледняк Ю.В., Рябініна І.М. Одиниці фонетико-фонологічного рівня: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Слов'янськ: СДПІ, 2002.- 43 с.
14. Жовтобрюх М. А. Приголосні в українському усному літературному мовленні / М. А. Жовтобрюх // *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення*. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 55-84.
15. Жовтобрюх М.А. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1979. – 368 с.
16. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови : [у 2 ч.] / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. - Київ : Рад. шк., 1965. Ч. 1 : підруч. для ф-тів мови і л-ри пед. ін-тів. – Вид. 3-тє. – 422, [1] с. : табл.

- 17.Зиндер Л.Р. К вопросу об артикуляционной базе. Экспериментально-фонетический анализ речи. Проблемы и методы, Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1984, Вып. 1. С. 8-12
- 18.Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1979. – 312 с.
- 19.Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Учб. посібник для студ. філол. фак. Відп. ред. М. М. Фащенко. Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1996, 144 с.
- 20.Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Общая фонетика: Учебник. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 592 с.
- 21.Колосов К.М. К вопросу об артикуляционной базе языка // Теоретические проблемы фонетики и обучение произношению. – М.: Наука, 1971. – С. 36-60.
- 22.Крижанівська М.В. Взаємодія фонетичних систем української та англійської мов. Комунікативний аспект // Мова і культура. Матеріали п'ятої міжнародної наукової конференції. – К.: Collegium, 1997. – Т. 3. – С. 93-94.
- 23.Кулешов В.В., Мишин А.Б. Сопоставление артикуляционных баз английского и русского языков и фонетическая интерференция. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 118 с.
24. Л.Г. Скалозуб, Палатограммы и рентгенограммы согласных фонем русского литературного языка, Київ: Изд-во Киевского университета, 1963, 144с.
- 25.Масенко Л.Т. Нова українська літературна мова (- сучасна українська літературна мова) // Енциклопедія Сучасної України / [НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енцикл. дослідж. НАН України ; редкол.: Дзюба І.М. та ін.]. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень Національної академії наук України, 2021. – Т. 23 : Нг - Ня. – С. 532-533.
- 26.Матусевич, М.И. Современный русский язык. Фонетика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / М.И. Матусевич. – М. : Просвещение, 1976. – 288 с
- 27.Основы логопедии с практикумом по звукопроизношению, М. Ф. Фомичева, Е. Н. Кутепова;
- 28.Основы логопедии, Т. Б. Филичева, Г. В. Чиркина;

29. Русская грамматика. Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / Н. Ю. Шведова (гл. ред.) — М.: Наука, 1980. — 25000 экз.
30. Русская грамматика. Т. 2: Синтаксис / Н. Ю. Шведова (гл. ред.) — М.: Наука, 1980.
31. Современный русский язык : учеб. для филол. спец. высших учебных заведений / В.А. Белошапкова [и др.] ; под ред. В.А. Белошапковой. — М. : Азбуковник, 1997. — 926 с
32. Современный русский язык: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис : учеб. / Л.А. Новиков [и др.] ; под общ. ред. Л.А. Новикова. — 4-е изд. — СПб. : Лань, 2003. — 864 с.
33. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко та ін. — К.: Знання, 2010. — 270 с.
34. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.Мацько, М.Плющ та ін. За ред. А.П. Грищенка. — 2-е вид. — К.: Вища школа, 1997. — 493 с.
35. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М. Я. Плющ. — К., 1994.
36. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1969. — 436 с.
37. Сучасна українська мова. Підручник, О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін. — Київ: Либідь 1991, 312 с.
38. Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови / Н.І. Тоцька. — Київ : Київський університет, 1973. — 192с.
39. Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. (Експериментально-фонетичне дослідження) : Дис... доктор філолог. наук: 10.02.02 / Тоцька Н.І.; МВ і ССО УРСР. КДУ. — К., 1975. — 422л. — Бібліогр.: л.397-422
40. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія / Н.І. Тоцька. — К., 1981. — С. 44

- 41.Трахтеров А.Л. Практический курс фонетики английского языка. – М.: Высшая школа, 1976. – 311 с.
- 42.Українська літературна вимова і наголос: словникдовідник. – К. :Наукова думка, 1973. – 724 с.
- 43.Фонетика сучасної української літературної мови : навч.-метод. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Зоя Іванівна Комарова. – Умань : Візаві, 2021. – 148 с.
- 44.Ющук І.П. Українська мова. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 2003. – 640 с.